
Gintautas Ereminas

Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veikla Vilniaus krašte (1920–1939 m.)

Straipsnio tyrimo objektas – lietuvių švietimas, kurį vykdė lietuvių švietimo draugija „Rytas“ politiškai sudėtingu Lietuvai laikotarpiu. Remiantis Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje saugoma lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ medžiaga (f. 67), siekiama rekonstruoti jos veiklą Vilniaus krašte.

IVADAS

Lietuvių švietimas Vilniaus krašte 1920–1939 m. nėra nauja tema, tik iki šiol istoriografijoje ji buvo labiau pabrėžiama aptariant 1920–1939 m. laikotarpio politinius įvykius, kai 1920 m. spalio 9 d. Lenkijos valstybės kariuomenės dalis, vadovaujama generolo Lucjano Żeligowskio, okupavo ir aneksavo Vilniaus kraštą. Buvo įkurtas 1920–1922 m. gyvavęs kitų Europos valstybių nepripažintas valstybinis darinys (vadinamoji Vidurio Lietuva), kurio seimo sprendimu „įteisintas“ Lenkijos valdymas truko iki 1939 m.

Straipsnyje, remiantis archyviniais šaltiniais, nagrinėjama lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veikla. Šiuo politiškai sudėtingu laikotarpiu „Ryto“ draugija darbavosi Vilniaus krašte, kai kuriais atvejais bendradarbiaudama su kitomis lietuvių švietimo draugijomis („Saulės“, Šv. Kazimiero). Straipsnyje keliama prielaida, kad siekdama užsibrėžto tikslo – per savo organizacinį tinklą šviesti Vilniaus krašto lietuvius – „Ryto“ draugija bendradarbiavo su anksčiau įkurtomis ir jau veikiančiomis lietuvių švietimo draugijomis. Straipsnio uždaviniai: 1) atskleisti švietimo padėtį Vilniaus krašte ir kaip buvo įgyvendinami lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ įstatuose numatyti tikslai; 2) nustatyti, kiek ir kokiose Rytų Lietuvos vietovėse „Ryto“ draugija iki 1939 m. įkūrė mokyklų, skyrių ir skaityklų, išaiškinti, ar jų buvo iki 1920 m. rudens kitose Lietuvos dalyse, kur galbūt bendradarbiauta su kitų lietuvių švietimo draugijų atstovais; 3) aprašyti, kaip „Ryto“ draugijos darbas priklausė nuo valdžios, t. y. nuo okupacinio režimo.

LIETUVIŲ ŠVIETIMO DRAUGIJOS „RYTAS“ VEIKLA 1913–1920 M.

Vlado Mirono, Alfonso Petrulio ir kitų iniciatyva 1911 m. spalio 6 d. pradėto leisti Vilniaus krašto lietuviams skirto laikraščio „Aušra“ „suvažiavimuose paaiškėjo, kad Vilniaus kraštui reikia atskiros draugijos mokykloms steigti ir švietimo darbui plėsti“¹, kuri rūpintųsi lenkinamų lietuvių tautiniu sąmoningumu. Susiklosčiusi padėtis negalėjo tenkinti Vilniaus lietuvių inteligentų: nesant oficialaus švietimo lietuvių kalba, Rytų Lietuvai grėsė nutautėjimas. Kun. P. Kraujalis apie lietuvių švietimo padėtį Vilniaus krašte prieš įkuriant čia draugiją straipsnyje „Lietuvių švietimo draugija „Rytas““ rašė: „Turėjo jau Kauno gubernijos lietuviai švietimo draugiją „Saulė“, suvalkiečiai turėjo „Žiburį“* – tik Vilniaus gubernijos lietuviai iki šiol gyveno be jokios draugijos. Bet ir mūsų gyvenime buvo nemažas skirtumas: kauniškiai ir suvalkiečiai turėjo savo vaikams mokyti mokyklas, mes gi, jei ir mokinome, tai slapta, kad niekas nežinotų, kad policija neprikibtų.“²

Siekdami, kad Vilniaus krašte būtų įsteigta lietuvių švietimu galinti rūpintis draugija, analogiška jau veikiančioms Kauno ir Suvalkų gubernijose, Vilniaus lietuvių inteligentai ėmėsi organizacinio darbo: 1912 m. parengti lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ įstatai (patvirtinti 1913 m.; Vinco Martinkėno duomenimis, įstatus 1912 m. lapkričio 29 d. patvirtino Rusijos vidaus reikalų ministro pavaduotojas Zolotoriovas), apibrėžtas veiklos tikslas – plėtoti katalikybę ir lietuviybę grindžiamą švietimo veiklą tarp Vilniaus gubernijos lietuvių. Draugijos funkcijos – steigti ir išlaikyti pradžios mokyklas, suaugu-

siųjų rašto mokyklas, mokytojų seminariją, kitas vidurinio mokyimo įstaigas, knygynus ir skaityklas³.

Pagaliau 1913 m. sausio 31 d. Vilniuje, Visų šventųjų bažnyčios klebonijoje, įvyko steigiamasis „Ryto“ draugijos susirinkimas. Jam pirmininkavo Jonas Basanavičius, sekretoriavo Liudas Gira. Buvo išrinkti 7 valdybos nariai (kun. Juozapas Kukta, kun. V. Mironas, L. Gira, kun. Jonas Steponavičius, kun. A. Petrulis, J. Basanavičius, Juozas Kairiūkštis) ir 2 kandidatai (Antanas Smetona, kun. Klemensas Maliukevičius)⁴. Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ sekretorius L. Gira 1913 m. vasario 6 d. laikraštyje „Viltis“ išdėstė savo mintis apie naująją švietimo organizaciją ir numatė galimas bendradarbiavimo su kitomis organizacijomis veiklos gaires: „Kalbėdamas apie „Rytą“, negaliu nepaminėti dar dviejų organizacijų, artimų savo tikslais ir pakraipa. Tai vadinamasis „Kun. J. Tumo fondas rytiečiams šviesti“ ir „Aušros“ laikraštis. Abi tos organizacijos taip pat dar labai jaunos ir abi labai svarbios. Abi tos organizacijos, dirbusios iki šiol tautos švietimo darbą skyrium ir nelabai gal sistemingai, turėtų dar labiau susispiesti, kaip ir susiliesti su „Rytu“. Skiriamoje vilniečiams ir labiausiai tarp jų platinamoje „Aušroje“, žinoma, jei ji eitų geru keliu, švietimo draugija rastų tinkamiausią savo populiarioją ir kelio skynėją, o taip pat, šviesdama sodžių, skintų kelią mūsų laikraščiams. „Fondas“, turėdamas jau ligi dviejų tūkstančių rublių ir keliolika tūkstančių knygų-knygelių, būtų labai stipri parama „Rytui“ jo darbų pradžioje, pats gi „Rytas“ turėtų geriausią paliudijimą lietuvių visuomenei, kad yra gyvas ir reikalingas. Kaip, kokiais pagrindais, kiek turėtų susiartinti tos trys organizacijos – tai jau

* „Saulės“ ir „Žiburio“ lietuvių švietimo draugijų, įkurtų 1906 m., t. y. septyneri metai prieš atsirandant „Rytui“, veikla buvo geografiškai ribojama: jos negalėjo veikti Vilniaus gubernijoje. Tik pradėjus veiklą 1913 m. sausio 31 d. Vilniuje įkurtai lietuvių švietimo draugijai „Rytas“, imta tarpusavyje bendradarbiauti.

kitas dalykas, tai jau tų organizacijų vedėjų dalykas.“⁵

Vos įsikūrusi, „Ryto“ draugija per Vilniaus gubernijos lietuvių spaudą – „Aušros“ ir „Vilties“ laikraščius – pradėjo energingai įgyvendinti užsibrėžtus tikslus: informavo skaitytojus apie Lietuvos rytuose veiklą pradėsiančios naujos švietimo draugijos įsikūrimą, ragino juos tapti draugijos nariais, steigti draugijos skyrius⁶, pačiai švietimo draugijai „Rytas“ patarė bendradarbiauti su giminiškomis ir turinčiomis tą patį tikslą – šviesti lietuvius Lietuvos rytuose – organizacijomis⁷. Toks bendradarbiavimas iš tikrųjų vyko – apie švietimo draugijos „Rytas“ veiklą 1913–1915 m. rašė Vilniuje leidžiami laikraščiai „Aušra“ ir „Viltis“, 1913–1914 m. – Seinuose leidžiamas „Šaltinis“. 1914 m. prie šio darbo prisidėjo „Lietuvos žinios“, „Vienybė“, 1915 m. – „Lietuvos ūkininkas“, 1917 m. – „Lietuvos aidas“ ir „Tėvynės sargas“.

Iki mūsų dienų išliko tik dalis švietimo draugijos „Rytas“ įkurtų skyrių dokumentų. Šią spragą iš dalies panaikina tiriamojo laikotarpio spaudoje esanti informacija apie „Ryto“ skyrių veiklą. Išlikę archyviniai dokumentai rodo, kad draugijos skyriai 1913 m. buvo įkurti Bagaslaviškyje, Burokaraistyje, Darsūniškyje, Dieveniškėse, Dūkšte, Gilūtoje, Guntauninkuose, Kaišiadoryse, Kietaviškėse, Koncepolyje, Labanore, Mielagėnuose, Palūšėje, Perlojoje, Pivašiūnuose, Rūdiškėse, Semeliškėse, Švenčionėliuose⁸, 1914 ir 1915 m. – Giedraičiuose, Merkinėje ir Kaltinėnuose⁹.

Turint omenyje, kad išlikęs ne visas švietimo draugijos „Rytas“ archyvas, taip pat atsižvelgiant į 1913 m. lietuvių periodinėje spaudoje paskelbtus įsteigtų draugijos skyrių sąrašus¹⁰ (iki 1913 m. gruodžio pabaigos Vilniaus gubernijoje buvo įkurtas 31 „Ryto“ skyrius: 1) Vilniaus I, 2) Švenčionėlių, 3) Valkininkų, 4) Labanoro, 5) Palūšės, 6) Gilūtų, 7) Kietaviškių, 8) Kaltinėnų, 9) Pivašiūnų, 10) Vilniaus II, 11) Koncepolio, 12) Rūdiškių, 13) Šešuolių, 14) Merkinės, 15) Guntauninkų, 16) Alytaus, 17) Semeliškių, 18) Kargaudų, 19) Paąžuolės, 20) Nemunaičio, 21) Linkmenų, 22) Dieveniškių, 23) Kaišiadorių, 24) Mielagėnų, 25) Vilniaus III, 26) Švenčionių, 27) Burokaraisčio, 28) Nemaninų, 29) Muslinėnų (gal Musninkų?), 30) Bagaslaviškio, 31) Perlojos**), galima teigti, kad Merkinės ir Kaltinėnų skyriai buvo įkurti ne, kaip sakyta, 1914 ir 1915 m., o abu 1913 m. Pelesos ir Vigonių (taip pat „Šaltinio“ skelbtame sąraše jau minėtas Kargaudų) skyriai buvo įkurti 1913 m. Rodūnios kunigo vikaro Juozo Breivos iniciatyva¹¹. 1914–1915 m. draugijos skyriai galėjo būti įkurti Darsūniškyje, Kabečiuose, Strūnaičiuose ir Dusmenyse.

Apie „Ryto“ skyrius V. Martinkėnas rašo: „Iš draugijos pirmininko pranešimo matyti, kad jau veikė 36 draugijos skyriai: trys Vilniuje, po vieną Švenčionėliuose, Valkininkuose, Labanore, Palūšėje, Adutiškyje, Gilūtoje, Kietaviškėse, Kaltanėnuose, Pivašiūnuose, Koncipolėje, Rūdiškėse, Šešuoliuose, Merkinėje, Guntauninkuose, Alytuje,

⁵⁵ „Ryto“ draugijos skyrių įkūrimo laikas: iki 1913 m. kovo mėn. įkurti penki skyriai – trys Vilniuje, po vieną Švenčionėliuose ir Valkininkuose; paduoti prašymai įsteigti skyrius Palūšėje, Kietaviškėse, Labanore ir Gilūtoje (*Viltis*, 1913, kovo 24 (balandžio 6), Nr. 35(822)); iki gegužės pradžios arba vidurio įkurtas Labanoro skyrius (*Aušra*, 1913, gegužės 2, Nr. 9); iki gegužės vidurio įkurti Palūšės, Kietaviškių, Gilūtų, Kaltinėnų ir Pivašiūnų skyriai; paduotas prašymas atidaryti skyrių Švenčionių aps. Koncepolio sodžiuje (*Viltis*, 1913, gegužės 19 (birželio 1), Nr. 57(844)); kitais duomenimis, Pivašiūnų skyrius įkurtas 1913 m. rugpjūčio 11 d. (*Aušra*, 1913, rugpjūčio 22, Nr. 17); 1913 m. rugsėjo 1 d. įkurtas skyrius Rūdiškėse (*Aušra*, 1913, spalio 17, Nr. 21); 1913 m. spalio 20 d. – Alytaus skyrius (*Aušra*, 1913, lapkričio 14); 1913 m. spalio pabaigoje – Nemunaičio skyrius (*Aušra*, 1913, lapkričio 28, Nr. 24); 1913 m. lapkričio 3 d. – Merkinės skyrius (*Aušra*, 1913, lapkričio 14); 1913 m. gruodžio 15 d. – Mielagėnų skyrius (*Viltis*, 1913, gruodžio 19, Nr. 155(942)).

Semeliškėse, Kargauduose, Pažuliuose, Nemunaitėje, Kaišiadoryse, Mielagėnuose, Švenčionyse, Burokaraistėje, Nemaniūnuose, Mustinėnuose, Bagaslaviškyje, Perlojoje, Darsūniškyje, Pelesoje, Kabeliuose, Strūnaitėje, Vigonyse ir Dusmenyse.¹² Greičiausiai V. Martinkėnas naudojosi švietimo draugijos „Rytas“ 1913 m. steigimo ir visuotinių susirinkimų protokolais nuo 1914 m. (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 67, b. 307) arba bent jau 1914 m. kovo 12 d. „Vilties“ laikraštyje paskelbtu draugijos sekretoriaus L. Giros straipsniu „Visuotinis „Ryto“ susirinkimas“¹³. Jame esantis įkurtų draugijos skyrių sąrašas turi ne 36, o 37 pozicijas ir iš dalies atitinka V. Martinkėno paskelbtąjį. Šie sąrašai skiriasi tuo, kad pastarasis nemini Dieveniškių ir Linkmenų skyrių. Vietoj jų nurodomas Adutiškio skyrius (duomenų, kad toks 1913 ar 1914 m. būtų buvęs įkurtas, kol kas nepavyko aptikti).

Švietimo draugija „Rytas“ neapsiribojo vien skyrių steigimu: išlikę archyviniai dokumentai rodo, kad 1913–1914 m. įkurtos skaityklos Kietaviškėse, Linkmenyse, Molėtuose, Musteikoje, Palūšėje ir Švenčionėliuose¹⁴, 1913 m. – Dieveniškėse, Linkmenyse, Musteikoje, Pažulėje, Perlojoje, Švenčionėliuose ir Valkininkuose, 1914 m. – Strūnaitėje, 1915 m. – Kaltinėnuose¹⁵.

Vokiečių kariuomenei 1915 m. spalio mėn. okupavus Vilnį, tų metų lapkričio–gruodžio mėn. ir 1916 m. sausio–vasario mėn. Vilniuje veikianti lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ valdyba pradėjo gauti pranešimus, kad Aleksote¹⁶, Alantoje¹⁷, Aukštadvaryje¹⁸, Bagaslaviškyje¹⁹, Biržuose²⁰, Bubiuose²¹, Dainavoje²², Dargužiuose²³, Dauguose²⁴, Daukšiuose²⁵, Dubičiuose²⁶, Dubingiuose²⁷, Eišiškėse²⁸, Gervėčiuose²⁹, Giedraičiuose³⁰, Jonavoje³¹, Joniškyje³², Kalesninkuose³³, Kietaviškėse³⁴, Leliūnuose³⁵, Lioliuose³⁶, Marcinkonyse³⁷, Merkinėje³⁸,

Molėtuose³⁹, Musninkuose⁴⁰, Nočioje⁴¹, Paliakėlėje⁴², Palomenėje⁴³, Pilviškiuose⁴⁴, Punioje⁴⁵, Ratnyčioje⁴⁶, Rodūnioje⁴⁷, Rudnioje⁴⁸, Rumšiškėse⁴⁹, Semeliškėse⁵⁰, Simne⁵¹, Skiemonyse⁵², Stakliškėse⁵³, Širvintose⁵⁴, Šumske⁵⁵, Telšiuose⁵⁶, Ukmergėje⁵⁷, Utenoje⁵⁸, Valkininkuose⁵⁹, Varėnoje⁶⁰, Veisiejuose⁶¹, Vėžionyse⁶², Videniuose⁶³, Višakio Rūdoje⁶⁴, Žasliuose⁶⁵ ir Žiežmariuose⁶⁶ reikia mokyklų, mokytojų arba juos galinčių pavaduoti asmenų – daraktorių. Atsižvelgdama į tai, jei tik buvo galimybė (stokojant kvalifikuotų daraktorių arba mokytojų, ne visus prašymus buvo galima patenkinti), „Ryto“ valdyba į veikiančias mokyklas skyrė savo Vilniuje organizuotų pedagoginių kursų studentus, galinčius dirbti daraktoriais, ir absolventus – mokytojais. Pasinaudota ir kitų švietimo draugijų studentų pagalba (pvz., „Saulės“ draugijos kursantas Vilkickas buvo paskirtas į Bubių mokyklą), o tai rodo švietimo draugijų tarpusavio bendradarbiavimą.

„Ryto“ valdyba buvo informuota apie padėtį ir nuveiktus darbus Alsėdžiuose⁶⁷, Anykščiuose⁶⁸, Balbieriškyje⁶⁹, Butrimonyse⁷⁰ ir dar keliasdešimtyje Lietuvos miestų ir miestelių. 1917 m. draugijos valdyba gavo pranešimą, kad Beištrakiuose, Giniūnuose, Gudienoje, Kaišiadoryse, Krūminiuose, Miežionyse, Vilionyse ir Vilkiškiuose įkurtos mokyklos⁷¹, Dargužių, Gėliųų, Giraitės, Kalesninkų, Krivilių, Lynežerio mokyklos tęsė veiklą⁷², o Kargauduose ir Marijampolyje buvo atkurtos⁷³.

LIETUVIŲ ŠVIETIMO DRAUGIJOS „RYTAS“ VEIKLA 1920–1939 M.

Nors lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ padėtis buvo nelengva jau nuo pat 1920 m. spalio 9 d., kada Vilniaus kraštą okupavo Lenkijos kariuomenė, reikia pripažinti, kad iki 1923 m. „Rytas“ pats steigė mokyklas ir

skirdavo mokytojus, o tik paskui apie tai informuodavo valdžios pareigūnus⁷⁴. 1920 m. draugija įkūrė mokyklas Giriose, Jurgelionyse, Kalesninkuose, Kampuočiuose, Voriškėse, 1921 m. – Gaigaliuose, Galčiunuose, Giniunuose, Kaziuliuose, Knistuškėse, Krūminiuose, Didžiuosiuose Kužiuose, Lynežeryje, Maciučiuose, Marcinkonyse, Marijampolyje (Vilniaus aps.), Miciunuose, Mockose, Petrikuose, Zasečiuje, 1922 m. – Dainavoje, Daržininkuose, Dūkšte, Gėliunuose (Gervėčių vls.), Gervėčiuose, Giraitėje, I Kabeliuose, II Kabeliuose, Kamarunuose, Lieponyse, Lygūnuose, Naujadvaryje, Pamerkiuose, Pelegrindoje, Pelesoje, Rimdžiunuose, Sklodonyse, Strielčiuose, Šarkiškėse, Vydeniuose ir Žižmuose.

Tikrieji „Ryto“ vargai prasidėjo 1923 m., kai Vilniaus apygardos švietimo kuratorija (mokyklų veiklą prižiūrinti įstaiga, maždaug atitinkanti dabartinės ministerijos skyrių) ėmė reikalauti iš lietuviškų mokyklų koncesijos (leidimo). Šį metus galiojantį dokumentą (tik nuo 1927–1928 m. m. kuratorija pradėjo išduoti neterminuotas koncesijas)⁷⁵ kiekviena mokykla turėdavo gauti atskirai. Be to, ir jį gavus, dar nereikėdė, kad bus galima dirbti. Darbą mokykla galėjo pradėti tik valdžiai patvirtinus mokytoją. O patvirtintas galėjo būti tik Lenkijos pilietybę turintis mokytojas. 1924–1925 m. m. imta reikalauti politinės ištikimybės įrodymo, t. y. vadinamojo moralybės pažymėjimo (lenk. *świadectwo moralności*). Tą keistokai vadinamą dokumentą lenkų valdininkai retai kam išduodavo. Nuo 1925 m. valdžia ėmė atkakliai reikalauti, kad mokytojai turėtų atitinkamą išsimokslinimą, o galiausiai pradėjo kibti prie vadovėlių⁷⁶.

Lenkijos valdžia lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veiklą varžė pasitelkusi oficialius pretekstus ir priemones. Vis dėlto draugijai pavyko savo mokyklas 1923 m. įkurti Barčiuose, Bieliunuose, Bikėnuose, Biliuose,

Čebatoriuose, Čižiunuose (Valkininkų), Senuosiuose Druskininkuose, Kalviškėse, Kapiniškiuose, Kargauduose, Kiniunuose, Klepočiuose, Kuršiuose, Lozoriškėje, Mardasave, Margionyse, Senajame Naniškyje, Paąžuolėje, Papiškėse, Plikiuose, Randamonyse, Ratnyčioje, Smilginiuose, Šklėriuose, Tiltuose, Trinapolyje, Vilniuje (Aušros g. 12, Literatų g. 11), 1924 m. – Begunave, Beržininkuose, Bieliunuose (Rodūnios vls., dab. Belevičiai), Čižiunuose, Mašnyčioje, Mergežeryje, Musteikoje, Pažemiškyje, Poškonyse, Puškarnėje, Šiudainiuose, Vaikšteniuose, Vaišniuose, 1925 m. – Bieniunuose, Dargužiuose, Didžiuliuose, Gėliunuose (Valkininkų vls.), Juoduosiuose Kalviuose, Kaniūkuose (Lydos aps.), Pavalakėje, Ramaškonyse, Stilgūnuose, Švendubrėje, Šumo Krokšlyje, Užublendžiuose, Valkininkuose, Zabarninkuose, 1926 m. – Bižuose, Dubiniuose, Grūte, Jundziliškėse, Kaniūkuose (Vilniaus aps.), Kašėtose, Keižiuose, Krukliuose, Latežeryje, Mančiagiryje, Neravuose, Paditvyje, Paliunuose, Penciniškėse (Rodūnios vls.), Piliunuose, Rudnioje, Tumasonyse, Viečiunuose, Žiūruose, 1927 m. – Bajoruose, Dziegciuriuose (dab. Mielupiai?), Paraistyje, Pašalčiuose, Piliakalnyje, Šalnakandžiuose, 1928 m. – Ciesliukiškėje, Kaniaukoje, Naujasėdyje, Pabaronėje, Pirčiupiuose, Žagariuose, 1929 m. – Balčininkėliuose, Biekšiuose, Butvydonyse, Girežeryje, Grybašiuose, Paliunuose (Rodūnios vls.), Stanišiuose, Švenčionėliuose, 1930 m. – Gudininkuose, Vilkapėdžiuose, 1931 m. – Leliušiuose, Pailabalyje, 1932 m. – Vaičiuliškėje.

1923 m. „Ryto“ draugija įkūrė skyrius 6 Rytų Lietuvos vietovėse, 1924 m. – 8-iose, 1925 m. – 13-oje, 1926 m. – 6-iose, 1927 m. – skyrių Žagariuose, 1928 m. – Dziegciuriuose, 1929 m. – Modžiunuose ir Vilkapėdžiuose, 1930 m. – Drucminuose, 1931 m. – Kampuočiuose, Pirčiupiuose ir Vidugiriuose, 1933 m. – Aradnykuose, Noškūnuose,

Punske, Radziūčiuose, Ramučiuose, Strėžiūnuose, Tverečiuje, 1934 m. – 6 vietovėse, 1935 m. – Zervynose, 1936 m. – Klaišiuose, Leliušuose, Miliūnuose, 1939 m. – net 25 Rytų Lietuvos vietovėse. Įdomus faktas: 1928 m. vasario 12 d. „Ryto“ draugijos visuotinio susirinkimo protokole pažymėta, kad organizuoti skyrius nėra prasmės, nes tuo rūpinasi Šv. Kazimiero draugija⁷⁷.

1923 m. „Ryto“ draugija įkūrė skaityklas Lozoriškėje, 1925 m. – Kiškiuose, 1928 m. – Galčiūnuose, 1930 m. – Liubartuose, Vydėniuose, 1931 m. – Giriose, 1932 m. įkurtos 24 skaityklos, 1933 m. – 40, 1934 m. – 11, 1935 m. – 30, 1936 m. – 2, 1939 m. – 1 skaitykla (Daukšiuose).

Kokie buvo lenkų valdžios santykiai su „Ryto“ draugija, puikiai iliustruoja šios organizacijos kasmetinių visuotinių susirinkimų protokolai. Iš juose esančių gausių duomenų, patvirtinančių 1925–1938 m. Lenkijos valdžios vykdytas kultūrines represijas, nukreiptas prieš Vilniaus krašto lietuvių siekį mokytis gimtąja kalba, pateikiame svarbiausius faktus.

Apie „Ryto“ draugijos padėtį 1925 m. pranešė lietuvių švietimo draugijos atstovai iš įvairių vietovių. Kun. Pieška, Kalesninkų⁷⁸ atstovas, papasakojo, kad Lydos aps. mokyklų inspektoriaus tarnyba (inspektoratas) stengėsi vietoj lietuviškų įsteigti lenkiškas mokyklas, pavyzdžiui, Pelesoje⁷⁹ ir Rudnioje⁸⁰ vietoj lietuviškų mokyklų atsirado mokyklos lietuvių ir lenkų dėstomąja kalba. Krūminių⁸¹ atstovas dėkojo „Ryto“ draugijai už įsteigtas mokyklas. Barčių⁸² atstovai pranešė apie mokyklą, įteiktas deklaracijas ir kad inspektorius įkalbinėjo žmones mokytį vaikus lenkiškai. Seiniškių atstovė nurodė, kad jų krašte „Ryto“ mokyklų nėra, ir prašė jomis pasirūpinti⁸³. Iš Dainavos (Varėnos vls.) pranešta, kad inspektorius nedavė koncesijos ir netvirtina mokytojo⁸⁴. Punsko⁸⁵ atstovas sakė, kad inspektoratas pareiškęs, jog

tame krašte turi būti tik lenkiškos mokyklos, į inspektoratui siunčiamus prašymus, deklaracijas ir protestus atsakymo negauta⁸⁶.

1926 m. „Ryto“ draugija turėjo 1 gimnaziją, 1 mokytojų seminariją, 2 papildomus mokytojų kursus, 100 liaudies mokyklų ir daug vakarinių kursų suaugusiesiems. Koncesiją gavo 81 mokykla. Iš pateiktų tvirtinti 106 mokytojų kandidatūrų patvirtintos tik 56. Mažamoksaliai liaudies mokytojai buvo tvirtinami lengviau negu baigusieji daugiau klasių. Per 1926 m. vasaros atostogas buvo organizuoti mokytojų kursai pagal valstybines programas.

Breslaujos aps. mokyklų inspektoriaus tarnyba rūpinosi, kad šalia lenkų mokyklos nebūtų lietuviškų. Dėl inspektoratų vilkinimo kantrybės netekę tėvai vertė mokytojus pradėti mokytį. Tai leido į mokyklų gyvenimą kištis policijai, sudaryti mokytojams teismo bylas. Daugelyje vietų mokytojai ir tėvai buvo suimami, skiriamos piniginės baudos, nors mokykla buvo koncesijuota, o mokytojas – patvirtintas lenkų valdžios. Lietuvių gyvenamose vietovėse buvo steigiamos lenkų mokyklos ir į jas varu, net bausmėmis varomi lietuvių kaimiečių vaikai. Pasamdyti vizitatoriai lankė mokyklas ir sekė mokytojų darbą. Lietuvių mokyklos daugiausia buvo vienaklasės, po 3 arba 4 skyrius⁸⁷.

1927 m. Vilniaus „Ryto“ žinioje buvo šios mokyklos: 1 humanitarinė gimnazija su realiniu skyriumi, 1 mokytojų seminarija, 2 papildomi humanistikos, pedagogikos ir metodikos kursai liaudies mokytojo kvalifikacijai įgyti, 100 liaudies mokyklų, 50 vakarinių kursų suaugusiesiems kaime ir mieste. Kaip anksčiau, taip ir 1927 m. „Ryto“ veiklai trukdė valdžios administracija. Švietimo kuratorijos reikalavo notaro patvirtintų pasižadėjimų, kad draugija prisiima atsakomybę už kiekvieną mokyklą. Be to, pradėta griežtai reikalauti valdiško gydytojo išduodamų mokyklų patalpų higienos pažymų. Nors

mokytojų seminarijos abiturientai egzaminus išlaikė, Vilniaus kuratorija iki šiol jiems neišdavė liudijimų. Vilniaus kuratorijoje jie turi teisę mokytojauti, bet, nusprendę dirbti kitur, netvirtinami – esą jiems stinga kvalifikacijos.

1927–1928 m. m. pradžioje Vilniaus apygardos švietimo kuratorija išdavė neterminuotas koncesijas kelioms dešimtims mokyklų. Manydami, kad atėjo geresni laikai, mokytojai pradėjo dirbti. Bet 1927 m. spalio 4–5 d. uždarytos 44 mokyklos ir mokytojų seminarija, mokytojai liko be darbo, vaikai – be mokslo. Nuo 1927 m. spalio iki 1928 m. vasario 12 d. padėtis nepasikeitė, o „Ryto“ valdybos pastangos mokyklas vėl atidaryti buvo bevaisės.

Prasčiausia padėtis buvo Suvalkų krašte, kur veikė vos viena mokykla. Represijos ypač smarkiai palietė Lydos apskritį ir Valkininkų valsčių⁸⁸.

1928 m. „Ryto“ draugijos išlaikomoje Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijoje mokėsi 366 mokiniai. Draugija dar turėjo amatininkų mokyklą su 3 skyrių vakariniiais kursais, vasaros pedagogikos ir humanistikos grupių kursus mokytojams ir dviklasę mokyklą. Provincijoje draugija tais metais išlaikė 103 mokyklas (3 560 mokinių) ir 80 vakarinių kursų suaugusiesiems (1 765 klausytojai). Draugijos išlaikomų pradžios mokyklų tinklas buvo toks: Vilniuje – 1 mokykla (3 mokytojai), Vilniaus–Trakų aps. – 37 mokyklos (45 mokytojai), Švenčionių aps. – 2 mokyklos (3 mokytojai), Breslaujos aps. – 3 mokyklos (3 mokytojai), Ašmenos aps. – 4 mokyklos (5 mokytojai), Lydos aps. – 20 mokyklų (25 mokytojai) ir Suvalkų krašte – 2 mokyklos (be mokytojų). Iš šių mokyklų koncesiją gavo tik 52, patvirtinti 58 mokytojai. Dėl kitų mokyklų ir mokytojų buvo susirašinėjama su lenkų mokyklų valdžia⁸⁹.

1930 m. kovo 9 d. „Ryto“ draugijos pirmininko kun. P. Kraujalio skaitytame

pranešime atsispindėjo draugijos veikla 1929 m., mokyklų skaičius, vyriausybės kliūtys lietuvių mokykloms, lietuvių mokytojų vargai dėl kvalifikacijos. 1929 m. „Ryto“ mokyklų nepadaugėjo, bet ir nesumažėjo. Miciūnuose⁹⁰ pastatytas mokyklos pastatas, gauta pinigų mokyklos butui Valkininkuose⁹¹. Kadangi mokytojų skaičius mažėjo, buvo nutarta raginti gimnazijų abiturientus stoti į steigiamus prie kuratorijos vienų metų mokytojų kursus⁹².

1931 m. kovo 1 d. ilgametis „Ryto“ draugijos pirmininkas kun. P. Kraujalis perskaitė metinę veiklos ataskaitą. Iš jos paaiškėjo, kad 1930 m. draugija Vilniuje išlaikė Vytauto Didžiojo gimnaziją (28 mokytojai ir 341 mokiny) ir dviklasę pradžios mokyklą (3 mokytojai ir 57 mokiniai). Draugijos tų metų veikla provincijoje: 1) Vilniaus aps. – 42 mokyklos (40 mokytojų ir 1 260 mokinių), 2) Breslaujos aps. – 3 mokyklos (3 mokytojai ir 100 mokinių), 3) Švenčionių aps. – 2 mokyklos (3 mokytojai ir 107 mokiniai), 4) Ašmenos aps. – 3 mokyklos (3 mokytojai ir 95 mokiniai), 5) Lydos aps. – 18 mokyklų (18 mokytojų ir 400 mokinių), 6) Gardino aps. – 19 mokyklų (22 mokytojai ir 711 mokinių), 7) Suvalkų aps. – 2 mokyklos (2 mokytojai ir 98 mokiniai). Iš viso su Vytauto Didžiojo gimnazija ir pradžios mokykla buvo 91 mokykla, 122 mokytojai ir 3 169 (dokumente nurodyta 3 232) mokiniai. Draugijos pirmininkas pabrėžė: „Ligi šiol kovota dėl lietuvių mokyklos paties buvimo Vilniaus krašte, dabar reikia mūsų mokyklas gerinti, kad išlaikytų konkurenciją su kitataučių mokyklomis.“⁹³

1931 m. švietimo ir kultūros sąlygos Vilniaus krašte tik blogėjo. Mokyklos labai priklausė nuo kuratorių ir inspektoratų. Šių įstaigų požiūrį į lietuvių mokyklas ir švietimo organizacijas atskleidė kuratorius Szelągowski, kuris 1931 m. pradžioje viename Vilniaus laikraštyje išreiškė nuomonę

apie privačias mokyklas. Lietuvių švietimo ir kultūros darbe jis išvėlgė antivalstybinę veiklą, todėl 10 lietuviškų mokyklų buvo uždarytos. Į tai „Ryto“ pirmininkas P. Kraujalis reagavo lietuvių ir lenkų spaudoje.

1931 m. pavasarį Varšuvoje priimti nauji mokyklų įstatymai dar labiau suvaržė privačių mokyklų veiklą. Pats jų buvimas dabar priklausė nuo švietimo ministro. Leidimų naujoms lietuviškomis mokykloms negauta nuo 1927 m., nors kasmet buvo jų prašoma. Vietoj „Ryto“ parengtų mokytojų mokyklos neretai sulaukdavo valdiškų mokytojų, dažnai nemokančių lietuviškai.

Tautiškai susipratę tėvai, negalėdami ramiai žiūrėti, kad jų vaikai net katekizmo ir poterių mokomi lenkiškai, šalia valdiškų mokytojų samdė savus, kad šie pamokytų tikybą ir lietuvių kalbą. Tokiems mokytojams, kaip neva mokantiems vaikus slapta, buvo surašomi protokolai, jie buvo baudžiami teismų ir tada, kaip nubausti administracijos, būdavo tremiami iš pasienio zonos. Tokių bausmių už vaikų mokymą sulaukė Pamerkio⁹⁴, Pirčiupių⁹⁵, Kamarūnų⁹⁶, Giraitės⁹⁷, Barčių, Kargaudų⁹⁸, Leliušių⁹⁹, Senųjų Druskininkų¹⁰⁰ ir kitų vietovių mokytojai.

1931 m. „Ryto“ draugijos išlaikomoje Vytauto Didžiojo gimnazijoje dirbo 24 mokytojai, mokėsi 340 mokinių. Vilniuje, Literatų g. 11, draugija dar išlaikė dviklasę mokyklą, kuri, vizitatoriui radus neleistą vartoti vadovėlių, buvo uždaryta. Į švietimo ministrui pateiktą apeliaciją atsakyta neigiamai. Tais metais buvo prašyta naujos mokyklos. Kaip vartojančias neleistinus vadovėlius kuratorija uždarė šias kaimo mokyklas: 1) Miciūnų dviklasę (Gervėčių vls.), 2) Gėliūnų¹⁰¹ (Gervėčių vls.), 3) Beniūnų¹⁰² (Breslaujos aps.), 4) Kaniūkų dviklasę¹⁰³ (Kaniavos vls.), 5) Pelesos¹⁰⁴ (Lydos aps.), 6) Pavalakės¹⁰⁵ (Lydos aps.), 7) Dubičių¹⁰⁶ (Vilniaus aps.) ir 8) Bilių (Ašmenos aps.)¹⁰⁷. Vilniaus aps. inspektoratas uždarė Marijam-

polio¹⁰⁸, Klepočių¹⁰⁹ ir Girių¹¹⁰ mokyklas, nes jos 1930 m. neturėjo to paties inspektorato patvirtintų mokytojų.

1931 m. „Rytas“ turėjo 100 mokyklų (105 mokytojus), tačiau dėl administracijos vykdomos lietuviškų mokyklų uždarymo politikos ir pačios draugijos finansinių sunkumų 1932 m. tebuvo likusios 73 mokyklos (75 mokytojai ir 2 500 mokinių) ir 3 kaimo skaityklos.

Gardino aps. 1931–1932 m. m. sumažėjo kaimo suaugusiesiems skirtų vakarinių kursų skaičius, nes negauta leidimų. Gardino inspektoratas mokyklų neuždarė, bet paliko jas be mokytojų, nes Švendubrėje, Kašėtose¹¹¹ ir Darželiuose¹¹² įsteigė valdiškas mokyklas. 1931–1932 m. m. buvo prašyta įsteigti 52 naujas mokyklas, bet nė vienai negauta leidimo, į 8 prašymus iš viso neatsakyta. 38 mokytojai nepatvirtinti, senosiose mokyklose patvirtinta 30 mokytojų (iš jų 4 nauji), o 18 atleista. Tas valdiškas mokyklas, kurios lietuvių vaikus rūpestingai mokė lietuviškai, „Rytas“ rėmė lietuviškais vadovėliais ir kuo tik galėjo. „Ryto“ valdyba nutarė vietovėse, kuriose 1931–1932 m. buvo uždarytos lietuviškos mokyklos, steigti skaityklas ir taip suteikti bedarbiams mokytojams darbo bei palaikyti tautinę kaimiečių dvasį¹¹³.

1932 m. „Ryto“ draugija, be Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijos, išlaikė 36 lietuvių pradžios mokyklas, 29 bibliotekas-skaityklas ir 10 vadinamųjų tėvų mokyklų. Tais metais Lenkijos švietimo ministerijai išleidus naujus nurodymus, draugijos išlaikomos lietuvių mokyklos pateko į beveik visišką šios ministerijos priklausomybę. Pagal naujuosius nurodymus lietuvių mokyklos Vilniaus krašte turėjo turėti specialias patalpas. Keliamus reikalavimus galėjo atitikti tik naujos patalpos. Tuo tarpu dauguma lietuviškų mokyklų veikė erdviausiuose kaimo ūkininkų namuose. Tokiuose pat namuose veikė ir valdiškos lenkų mokyklos. Valdiškoms mokykloms

buvo leidžiama veikti geresnėse ar prastesnėse patalpose, tuo tarpu privačios lietuvių mokyklos buvo verčiamos statydintis naujas patalpas, atitinkančias lenkų valdžios reikalavimus. Tačiau to daryti nebuvo prasmės, nes Vilniaus apygardos mokyklų kuratorius pareiškė, kad vienoje vietovėje negali veikti ir valdiška lenkų, ir „Ryto“ mokykla. Be abejo, tokiu atveju būtų nukentėjusi tik „Ryto“ mokykla. Vis dėlto draugijos valdybos pastangomis 1932 m. iškilo naujas „Ryto“ mokyklos pastatas Gardino aps. Musteikos k.¹¹⁴

Vilniaus „Ryto“ pradžios mokyklai atgaivinti leidimo negauta nesulaukiant jokių valdžios paaiškinimų. Be to, kad turėjo neįveikiamų sunkumų dėl patalpų, draugijai dar kilo daug keblumų dėl vadinamųjų piniginių garantijų, kurias ji turėjo teikti. Buvo daug mokyklų, kurių mokytojai, negavę moralybės pažymėjimo, negalėjo pradėti darbo.

Buvo pareikalauta, kad „Ryto“ mokyklos padidintų lenkiškai dėstomų dalykų skaičių, o galiausiai – ir kad Vytauto Didžiojo gimnazijoje lenkiškai būtų imta dėstyti visuotinę geografiją ir istoriją. Tai labai apsunkino lietuvių mokyklų veiklą Vilniaus krašte. Nepaisydama kliūčių ir sunkumų, „Ryto“ draugijos valdyba nė minutės neišleido iš akių Vilniaus krašto lietuvių švietimo reikalų, o pasunkėjus mokyklų padėčiai lietuvių gyvenamuose kaimuose pradėjo steigti skaityklas, kurios tarp gyventojų lietuvių buvo labai populiarios¹¹⁵.

1933–1934 m. m. Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijoje mokėsi 276 mokiniai (176 berniukai ir 100 mergaičių). Gimnazijoje nebuvo pagal naują mokyklų įstatymą numatytos pirmos klasės, nes „Ryto“ draugija ketino prie gimnazijos įsteigti 6 skyrių pradžios mokyklą, kurios mokiniai būtų kandidatai į trečią gimnazijos klasę. Tam prie gimnazijos buvo numatyti 4 dideli kambariai ir bendra su gimnazija salė. Tuose kambariuose 1933 m. turėjo veikti tik 2 skyriai

po 20–30 mokinių, nes visi 6 skyriai turėjo atsirasti laipsniškai. Vaivadijos komisija pripažino, kad patalpos tinkamos, bet nurodė, kad abiejose žemesniosiose klasėse kartu turi būti ne daugiau kaip po 20 mokinių. Kuratorija patalpų nepatvirtino, nors niekas nebuvo atėjęs jų apžiūrėti. Taigi remtasi vien vaivadijos pažymėjimu. Trečioje gimnazijos klasėje istorija ir geografija pradėtos dėstyti lenkų kalba, nes kuratorija šiuo klausimu buvo neperkalbama. Pamažu tie dalykai pradėti dėstyti lenkiškai visose klasėse.

Draugija turėjo 21 koncesiją gavusią mokyklą, bet tik 16 iš jų galėjo veikti, nes kitų mokytojai buvo nepatvirtinti: vieni iš pristatytų kandidatų negavo moralybės pažymėjimo, kitų netvirtino pedagoginiais sumetimais, o štai Zuzana Luneckaitė, turėjusi vykti į Lynežerį¹¹⁶, ir S. Krivelienė – į Randamonis¹¹⁷ iki 1934 m. balandžio 29 d. nesulaukė sprendimo, kad yra patvirtintos. Pažemiškyje ir II Kabeliuose dirbo po 2 mokytojus. Visose draugijos pradžios mokyklose mokėsi apie 720 mokinių.

1933–1934 m. m. „Ryto“ draugija turėjo 74 skaityklas. Dauguma jų vedėjų – buvę mokytojai, bet nemaža dalis – universiteto studentai ir gimnazijas baigę jaunuoliai. Vedėjų darbas buvo įvairus. Skaityklos veikė nuo 17–18 val. iki 23 val. ir dar ilgiau. Kasdien į jas ateidavo nuo keleto iki kelių dešimčių skaitytojų. Skaitydavo laikraščius, knygas, vedėjas paaiškindavo nesuprantamus dalykus, pasikalbėdavo rūpimais klausimais, kartais paskaitydavo paskaitą. Dieną daugelyje vietovių vedėjai vertėsi namų mokymu. Vienur jie mokė vaikus visų dalykų (vaikai į mokyklą neidavo arba dėl toumo, arba kaip atleisti dėl deklaracijų), kitur – tik lietuviškų. Skaityklų vedėjai dirbo ir visuomeninį darbą – padėjo draugijos skyriams, rengė vakarėlius, išvykas, gegužines ir rožinio pamaldas, tautines ir tikybos akademijas, organizavo kooperatyvus, rinko kraštotyros žinias, rašė mokyklų istorijas. Kad skaityklų darbas

būtų sklandesnis, valdyba suskirstė jas po 4–7 į rajonus ir paskyrė rajonų pirmininkus. Veikė 15 tokių rajonų. 1934 m. vasario 1 d. Vilniuje vyko rajonų pirmininkų suvažiavimas.

1932 m. imtas taikyti privačių mokyklų įstatymas „Ryto“ mokykloms buvo nepalankus. Kuratorija ypač rėmėsi jo paragrafu, suteikiančiu teisę nustatyti, ar patalpos tinkamos mokyklai ir ar ji aprūpinta mokymo priemonėmis. „Ryto“ mokykloms neteisėtai buvo keliami išimtiniai reikalavimai, išdėstyti 1922, 1925 ir 1931 m. švietimo ministerijos nurodymuose naujoms valstybinėms mokykloms. Kuratorija juos taikė jau veikiančioms lietuvių mokykloms. Lenkijos mokyklų vyresnybė laikėsi požiūrio, kad privačios mokyklos per mažai tarnauja valstybinei idėjai, todėl yra naikintinos. Be to, lietuviškų mokyklų nenaudai veikė šiame krašte įsigalėjusi retorsijų dvasia: vos tik suvaržius privatų lenkų mokymą nepriklausomoje Lietuvoje, tuoj pat prasidėdavo represijos ir Vilniaus krašte.

1933–1934 m. m. uždarytos Bieliūnų¹¹⁸, Bižų¹¹⁹, Gėliūnų, Keičių¹²⁰, Latežerio¹²¹, Paąžuolės¹²², Paliūnų¹²³, Pelegrindos¹²⁴, Rudnios, Vaičiuliškės¹²⁵, Zabarninkų¹²⁶ ir Žagarų¹²⁷ mokyklos. Be to, nepatvirtinus mokytojų, neveikė Kapiniškės¹²⁸, Lynežerio, Mardasavo¹²⁹, Randamonių ir Ratnyčios¹³⁰ mokyklos. Prieš „Ryto“ mokyklas buvo pasitelktos įvairiausios priemonės: tvirtinama, kad nepritaikytos jų patalpos, kad mokytojai netinka eiti savo pareigų ir neturi administracijos išduodamo moralybės pažymėjimo.

Skaitykloms naujasis įstatymas buvo taikomas švelniau: jas buvo galima atidaryti vien tik apie tai pranešus valdžiai. Bet vienur kitur administracija neleido atidaryti ir jų neva dėl to, kad seniūnija (*storastija*) nepažįstanti vedėjo. Steigiant skaityklas išryškėjo, kad tautiškai susipratusiose vietovėse jos toleruojamos, silpnose – spaudžiamos, o į Suvalkų kraštą išvis neišsileidžiamos. Policija

į skaityklas žiūrėjo nepalankiai. Už skaityklų palaikymą buvo skiriamos administracinės baudos. 1934 m. vasario 14 d. ir vėliau retorsijų pretekstu atliktos kratos. Buvo suimti ir kai kurie išlaikyti kalėjime net iki šešių savaičių šie skaityklų darbuotojai: Alfonsas Beinorius, Vytautas Borisevičius, Bernardas Černiauskas, Justinas Grybauskas, Stasė Kriveliene, Mikalojus Luneckas, Zigmąs Prantkelevičius, Petras Vaitulionis ir Veronika Žižmaraitė.

Delegacijos švietimo reikalams ginti lankėsi kuratorijoje, taip pat Varšuvoje pas tautinių mažumų reikalų vedėją Sucheneką. Atskirais klausimais kelis kartus vyкта pas Vilniaus vaivadą, kreiptasi į ministeriją ar vaivadijas, Suvalkų krašto reikalais važinėta pas Balstogės vaivadą M. Koscialkovskį, bet nieko nepasiekta. Varšuvoje ir Vilniaus kuratorijoje buvo atvirai pasakyta: nieko negausite.

Mokyklų liko nedaug, o ir veikiančioms grėsė pavojus 1934–1935 m. m. būti uždarytom, nes pagal minėtą 1932 m. įstatymą kuratorija galėjo uždaryti visas sąlygų neatitinkančias privačias mokyklas. „Ryto“ draugijos valdyba, žinodama kuratorijos požiūrį į lietuviškas mokyklas, manė, kad nėra prasmės smarkiai išlaidauti statant mokykloms naujas patalpas, nes ir tokios galėjo būti pripažintos netinkamomis (kaip atsitiko Vilniuje), be to, kuratorija galėjo neleisti mokykloms veikti ir kitais pretekstais: jei greta veikė valstybinė mokykla, buvo dangstomasi mokyklų konkurencijos pretekstu, mokytojams būdavo neišduodami moralybės pažymėjimai ir t. t. Šie klausimai visiškai priklausė nuo administracijos ir švietimo valdžios valios. Administracija juos sprendė taip, kaip jai atrodė būtina, o draugijos vadovybė ieškojo priemonių, kaip apsiginti. O kad administracijos sprendimai subjektyvūs, įrodymų pakako: antai mokytojas, neturėdamas moralybės pažymėjimo, lietuviškoje „Ryto“ mokykloje mokyti

negalėjo, o nuėjęs į valdišką mokyklą darbą gavo; lietuviškai mokyklai patalpos netiko, o valstybinei, įsikūrusiai tose pačiose ar net prastesnėse patalpose, dirbti leista; patalpos Vilniuje, Dombrovskio g. 5, pradžios mokyklos ketvirtai klasei buvo netinkamos, o gimnazijai tiko. Tai iškalbingi faktai¹³¹.

1934–1935 m. m. draugija išlaikė Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnaziją, kurioje mokėsi 219 mokinių (iš jų 67 mergaitės), 15 pradžios mokyklų ir 76 skaityklas. Dvi koncesijuotos mokyklos neveikė, nes kuratorija netvirtino mokytojų. Svarbiausia veiklos kryptis tais metais buvo darbas skaityklose. Žmonės jas pamėgo, rėmė ir uoliai lankė. 1934 m. rugsėjo 1–1935 m. balandžio 30 d. buvo 244 805 užsirašę skaityklų lankytojai, o kartu su neužsirašiusiais jų galėjo būti ne mažiau kaip ketvirtis milijono. Skaityklų vedėjai draugijos skyriuose surengė 866 paskaitas, 410 draugijos skyrių susirinkimų, 96 vaidinimus, mokė dainuoti 828 dainas, giedoti 289 giesmes ir žaisti daugybę tautiškų žaidimų. Daugelyje kaimų suaugusiesiems buvo rengiami dviejų savaitių, mėnesio, dviejų mėnesių ir ilgesni kursai. Pavyzdžiui, Dargužiuose vykusiuose kursuose apsilankė 1 939 žmonės. Skaityklų vedėjams dėstyti kursuose ūkio dalykus padėjo Lietuvių ūkio draugijos agronomai ir instruktoriai. Iš viso surengti 24 kursai. Kai kuriose vietovėse seniūnai kursų rengti neleido; tokį jų nusistatymą palaikė ir kuratorija, motyvuodama tuo, kad dviejų savaitių kursai esą sisteminiai, nors juose nei dalykai dėstomi sistemingai, nei klausytojai nuolatiniai, nei pažymėjimai išduodami. Vasarą Vilniuje skaityklų vedėjams vyko mėnesio trukmės kursai. Buvo dėstoma ūkis, kooperacija, teisė, muzika, higiena.

„Ryto“ pradžios mokyklose mokėsi 754 vaikai. Vilniaus apygardos mokyklų kuratorija į lietuvių švietimo darbą žiūrėjo neigiamai: per metus uždaryta 14 draugijos mokyklų, nepalankiai buvo traktuojami nesisteminiai

draugijos kursai, netvirtinami pradžios mokyklų mokytojai, iš vaikų, stojančių į gimnaziją, buvo reikalaujama lietuviybę įrodančių deklaracijų, teisė nustatyti lietuvių tautybę suteikta valsčių ir miestų valdyboms. Administracija uždarė 6 skaityklas, kai kur paskirtiems skaityklų vedėjams neleido eiti pareigų, už tariamą nelegalų vaikų mokymą skaityklų vedėjams surašinėjo protokolus ir skyrė pinigines baudas, daug protokolų už įvairius mažmožius surašyta skaityklų butų savininkams ir uolesniems jų lankytojams. Teismai paprastai pripažindavo, kad baudos skirtos neteisėtai.

Draugija, gindama savo įstaigas ir darbuotojus, rašė skundus, siuntė į vyriausybę delegacijas, kartu su Vilniaus lietuvių laikinuoju komitetu įteikė Švietimo ministerijai raštą, plačiau nušviečiantį mokyklų padėtį Vilniaus krašte. Visi šie žygiai buvo bevaisiai, todėl lietuvių švietimo padėtis Vilniaus krašte buvo sunki¹³².

1935–1936 m. m. draugija išlaikė Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnaziją, 4 pirmo laipsnio pradžios mokyklas ir 101 skaityklą. 1935 m. vyriausybė dėl įvairių priežasčių uždarė 13 mokyklų. Iš draugijos dar turimų 4 mokyklų dviem grėsė būti uždarytomis mokslo metams pasibaigus. Mokyklose mokėsi 173 vaikai. 21 skaityklą uždarė valdžia, o 3 – pats „Rytas“, kartu draugija atidarė 28 naujas, tad tuo metu veikė 77 skaityklos. Skaityklų vedėjai, be savo tiesioginio darbo, padėjo lietuviškų draugijų skyriams rengti skaityklose vakarėlius, susirinkimus, paskaitas, choras, patarinėjo teisės, higienos ir ūkio klausimais. Kad skaityklų vedėjai pajėgtų įgyvendinti plačius uždavinius, vasarą jiems buvo surengti nesisteminiai vieno mėnesio kursai, kuriuose specialistai dėstė teisės, jaunųjų ūkininkų lavinimo programą, sportą, dainavimą ir bendrąją veiklos kaime planą. 1935 m. gruodžio 2–15 d. buvo surengti kooperacijos kursai specialistams, kurie

turėjo didelį pasisekimą. Draugija rengėsi organizuoti nesisteminius kursus suaugusiems, tuo klausimu tarėsi kuratorijoje ir sulaukė palankaus sprendimo, bet vos prasidėję kursai buvo sustabdyti. Kuratorija neišdavė leidimo nė vieniems kursams. Tada dėl nesisteminių kursų suaugusiems buvo kreiptasi į seniūnijas, bet ir šios atsisakė išduoti leidimus.

Tai šen, tai ten draugijos įstaigos ir tarnautojai nukentėjo nuo lenkų administracijos. 1936 m. nepalankus požiūris į lietuvišką veiklą ypač sustiprėjo¹³³. Tais metais įvairiais pretekstais uždaryta 13 lietuviškų draugijos mokyklų ir 21 skaitykla (10 skaityklų veikla sustabdyta). Iš skaityklų vedėjų atimti radijo imtuvai (Mockos, Didžiuliai (Dieveniškų vls.), Biliai, Petrikai) arba teisė juos turėti (Punkskas, Antalgė, Zabarninkai, Damošiai), įvairiais formaliais pretekstais policija surašė daug protokolų skaityklų namų savininkams. Pelesos rajone „Ryto“ draugijai nuomojamų butų savininkams buvo skirti mokesčiai, viršijantys jų iš „Ryto“ gaunamą nuomą. 10 skaityklų vedėjų ištremti iš savo gyvenamosios vietos, daugelį jų seniūnijos nubaudė pinigineis bandomis net iki 200 zlotų už įvairius tariamus nusikaltimus: vaikų mokymą, susirinkimo ar pasilinksminimo organizavimą, įvažiavimą į pasienio zoną ir t. t. Dėl šių baudų suinteresuoti asmenys paprastai kreipdavosi į teismą ir bylas laimėdavo, nes įstatymai nebūdavo pažeisti.

Vytauto Didžiojo gimnazijos direktorius Marcelinas Šikšnys nurodė, kad jo vadovaujamoje gimnazijoje 1936 m. sausio 1 d. buvo 222 mokiniai (150 berniukų ir 72 mergaitės), visi lietuviai. 60 proc. mokinių (136) buvo kilę iš kaimo, 40 proc. (86) – iš miesto. 1935 m. brandos atestatus gavo 17 abiturientų, 1935–1936 m. m. į gimnaziją įstojo 41 mokinys. 60 proc. dalykų gimnazijoje buvo dėstomi lietuviškai, 30 proc. – lenkiškai ir 10 proc. – vokiškai. Gimnazijoje veikė kelios

moksleivių kuopelės: literatų, kraštotyrininkų, eucharistininkų, skautų, kooperatininkų, taip pat choras ir orkestras¹³⁴.

Dar prieš uždarant lietuvių švietimo draugiją „Rytas“, 1937 m. kovo 21 d. įvyko jos metinis susirinkimas. Pirmininkas kun. Kristupas Čibiras apžvelgė padėtį nuo 1936 m. kovo 22 d. iki 1937 m. kovo 21 d. ir pažymėjo, kad praėję metai buvo labai sunkūs, draugijos veiklą vyriausybė nuolat varžė ir stabdė. Buvo pasakyta, kad dar prieš metus (1936 m. kovo 22 d.) draugija turėjo 77 skaityklas ir 4 mokyklas, o 1937 m. kovo 21 d. – tik 14 skaityklų ir 2 mokyklas (77 mokiniai).

„Ryto“ draugijos įstaigas lenkų vyriausybė panaikindavo skaityklose ir jų vedėjų butuose atlikusi patikrinimus ir paėmusi knygas bei pareiškus, kad skaityklos kelia grėsmę viešajam saugumui ir tvarkai. Įstaigų veikla pirmiausia būdavo sustabdoma, o kitu raštu, rašytu kone tą pačią dieną, jos būdavo uždaromos. Breslaujos seniūnija skaityklų veiklą sustabdė reikalaudama pristatyti iš vaivadijos pažymėjimą, kad naudojamos tam tinkamos patalpos. K. Čibiras sakė, kad nei pati „Ryto“ draugija, nei jos darbuotojai tokiai valdžios akcijai nesuteikė pagrindo, priekaištai buvo neparemti faktais. Konfiskuoti knygynėliai, kuriuose neva turėjo būti nelegalios literatūros, beveik visi grąžinti, nelegalių knygų juose nerasta; negrąžintos tik iš Vilniaus ir Trakų seniūnijų skaityklų paimtos knygos. Nei pačios skaityklos, nei jų vedėjai niekur nesudrumstė viešosios tvarkos, nesukėlė pavojaus piliečių ar krašto saugumui.

Seniūnijų ir vaivadijų nutarimus apskundus aukštesniosioms instancijoms, teigiamų rezultatų nesulaukta. Naikindama veikiančias draugijos įstaigas, vyriausybė neleido steigti naujų. Balstogės vaivadija savo teritorijoje, kaip esančioje pasienio zonoje, visiškai uždraudė draugijos veiklą, vaivadijos sprendimą

patvirtino Lenkijos vidaus reikalų ministerija. Nauji sienos saugojimo įstatymai ir nurodymai labai suvaržė gyventojų judėjimą ir laisvę, o kadangi lietuvių gyvenamosios vietos kaip tik buvo arti sienos, bet kokia organizuota veikla pasidarė beveik neįmanoma.

Negalėdama suteikti savo darbuotojams darbo, „Ryto“ draugija juos atleido. Šie žmonės pateko į sunkią padėtį, kurią dar labiau pablogino valstybinė draudimo įstaiga, pareikšdama, kad „Ryto“ draugijos darbuotojai darbą praradę dėl savo kaltės, ir nesutikdama išmokėti jiems priklausančių atlyginimų. Buvę draugijos darbuotojai, nerasdami kitos tarnybos, pasilikdavo gyventi senosiose vietose. Administracija darė spaudimą ir butų savininkams, ir patiems buvusiems draugijos darbuotojams, siekdama juos iš ten iškraustyti. Kai kurie jų buvo net tremiami. Prie pernykščių 10 skaityklų vedėjų tremtinių prisidėjo dar du – J. Garbauskas ir M. Kildišytė. Daugeliui buvusių „Ryto“ tarnautojų paskirta po keletą nepagrįstų administracinių bausmių, nuo kurių jie turėjo gintis teisme. „Ryto“ valdybos raštinėje, atskirų valdybos narių gyvenamosiose vietose 1936 m. lapkričio 25 d. buvo atliktos kratos, paimitos kai kurios draugijos reikalų knygos, dalis organizacijos pinigų.

Visi šie lenkų administracijos veiksmai taip suvaržė ir apsunkino draugijos veiklą, kad kaime jos nariai negalėjo nė krustelėti. Draugijos valdyba, gindama švietimo reikalus, rašė skundus aukštesniosioms įstaigoms, išskeldama žemesniųjų instancijų nurodymų neteisėtumą. Draugijos nariai lankėsi pas Vilniaus vaivadą ir nušvietė jam susidariusią padėtį. Kartu su kitomis draugijomis buvo pasirašytas Lenkijos prezidentui adresuotas raštas, nušviečiantis lietuvių gyvenimo suvaržymus 1936 m. ir plačiai aptariantis švietimo reikalus. Po visų šių žygių padėtis išliko tokia pat prasta, tik Administracinis tribunolas pakeitė ministerijos sprendimą

dėl Vilniaus pradžios mokyklos ir leido ją organizuoti. Per dvejus metus smarkiai pasikeitęs aplinkybėms, draugijos valdyba abejojo, ar galės šiuo laimėjimu pasinaudoti¹³⁵.

Tolesnį „Ryto“ draugijos veiklos nuo 1937 m. kovo 21 d. iki 1938 m. sausio vidurio vaizdą galima susidaryti iš ši laikotarpį nušviečiančio trumpo pranešimo, kurį 1939 m. birželio 25 d. vykusiam visuotiniame draugijos susirinkime perskaitė jos pirmininkas kun. K. Čibiras. Buvo pažymėta, kad per šį laikotarpį draugija labai mažai ką tegalėjo nuveikti.

1937 m. rugsėjo 9–11 d. Vilniaus miesto seniūnijos valdininkai Aleknavičius ir Kviatkovskis, peržiūrėję „Ryto“ draugijos bibliotekos literatūrą, kaip tariamai nelegalias paėmė 83 knygas. Biblioteka buvo naudojama draugijos vidaus reikmėms. Vyriausybei uždarinėjant draugijos mokyklas ir skaityklas, buvo mėginta įsteigti centrinę biblioteką Vilniuje ir iš jos skolinti knygas miestui ir kaimui. Kun. K. Čibirui vaivadijos Saugumo skyrius buvo davęs leidimą steigti tokią biblioteką, bet kai ji buvo įkurta ir pranešta apie atidarymą, 1937 m. spalio 30 d. sulaukta Vilniaus miesto seniūnijos draudimo.

1938 m. sausio 12–13 d. Vilniaus miesto seniūnijos valdininkai Vulcas ir Kviatkovskis tikrino draugijos darbą¹³⁶. 1938 m. sausio 29 d. Vilniaus miesto seniūnija sustabdė draugijos veiklą kaip neatitinkančią galiojančių draugijų įstatų ir įstatymų, keliančią grėsmę viešajam saugumui, tvarkai ir ramybei. Draugijos reikalams tvarkyti paskirtas kuratorius advokatas Steponas Vilanovskis. Vilniaus seniūnijos sprendimą draugijos valdyba 1938 m. vasario 9 d. apskundė vaivadijai kaip nepagrįstą, bet vaivadija seniūnijos sprendimą patvirtino ir savo 1938 m. vasario 28 d. raštu draugiją uždarė, palikdama tą patį kuratorių. Vaivadijos sprendimą „Ryto“ draugijos valdyba plačiai motyvuotu raštu 1938 m. kovo 14 d. apskundė Vidaus reikalų ministerijai, bet atsakymo į jį nesulaukė (ki-

tais duomenimis, sulaukė 1939 m.). „Ryto“ draugiją valdant paskirtajam kuratoriui S. Vilanovskiui, buvo uždarytos paskutinės jos skaityklos ir Dainavos mokykla¹³⁷, atleisti visi tarnautojai ir namų administratorius J. Budzeika, o vietoj jo pasamdytas lenkas¹³⁸.

Nors politiškai Lietuvos ir Lenkijos santykiai iš dalies normalizavosi Lietuvai priėmus Lenkijos ultimatumą ir 1938 m. kovo 19 d. užmezgus su ja diplomatinius santykius, lietuvių švietimas Vilniaus krašte ir toliau buvo varžomas. Tik 1939 m. gegužės 20 d. Vilniaus vaivadija atšaukė savo 1938 m. vasario 28 d. sprendimą ir leido draugijai veikti. Draugijos turtą 1939 m. birželio 6 d. valdyba perėmė su banko skola (draugijos namą Vilniuje, Antakalnio g. 6/1, kuratorius buvo įskolinęs bankui). Vaivadijos atstovai pareiškė, kad dabar draugija galėsianti steigti skyrius, skaityklas ir mokyklas, bet tik ten, kur lietuvių yra dauguma. „Ryto“ darbą ir toliau varžė Balstogės vaivadijos draudimas veikti pasienio zonoje, išleistas prieš pat draugiją uždarant. Tai neleido plėtoti veiklos Gardino ir Suvalkų apskrityse. Tuo reikalu, vos tik „Rytui“ vėl buvo leista veikti, draugijos valdyba kreipėsi į Balstogės vaivadiją, bet draudimas nebuvo panaikintas. Dabar draugijai priklausė tik Vytauto Didžiojo gimnazija ir du licėjai, visos kitos įstaigos buvo panaikintos, jų inventorių išblaškytas ar parduotas. Draugijai teko darbą pradėti iš pradžių¹³⁹.

Siekdami atkurtos lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veiklą mokyklų klausimu suderinti su Lenkijos administracija, 1939 m. birželio 10 d. kun. K. Čibiras ir Vytauto Didžiojo gimnazijos direktorius M. Šikšnys lankėsi kuratorijoje. Kuratoriui Gudeckiui (Gudickiui?) buvo išsakyti lietuvių pageidavimai, teirautasi dėl galimybės steigti mokyklas. Sutikdamas, jog kai kur tai daryti bus galima, kuratorius pažymėjo, kad prieš tai vaivadijos komisija turės nustatyti, ar siūlomos patalpos tinka mokyklai, taip pat reikės suteikti

realias garantijas mokyklos biudžetui (tam tiksiąs draugijos nekilnojamasias turtas), o mokytojai privalėsia gauti moralybės pažymėjimus. Kuratoriaus supratimu, 1939 m. draugija neturėtų steigti daugiau kaip penkių mokyklų¹⁴⁰. Kitais žodžiais tariant, lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ pirmininkui kun. K. Čibirui ir Vytauto Didžiojo gimnazijos direktoriui M. Šikšniui buvo mandagiai pasakyta, kad steigti lietuviškas mokyklas bus problemiška. Net jeigu lietuvių švietimo draugijai „Rytas“ būtų pavykę įvykdyti kuratorijos reikalavimus, pagrindinė kliūtis siekiant atidaryti lietuviškas mokyklas būtų buvusi politinę ištikimybę patvirtinantis moralybės pažymėjimas. Kaip pažymi V. Martinkėnas, ši dokumentą administracija retai kam išduodavo¹⁴¹. 1939 m. birželio 25 d. visuotinis lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ susirinkimas, aptardamas ateities veiklą, išipareigojo steigti draugijos skyrius, skaityklas ir mokyklas¹⁴².

Veikiausiai draugija ir toliau ketino dirbti pagal senąją kovos su lenkų administracija taktiką, tačiau politinės permainos neleido jai išplėtoti stabilios veiklos. 1939 m. rugsėjo mėn. Lenkijos valstybė žlugo. 1939 m. spalio 10 d. Lietuvos Respublika buvo priversta pasirašyti su Sovietų Sąjunga savitarpio pagalbos sutartį. Mainais SSRS, neva laikydamasi 1920 m. liepos 20 d. Maskvoje pasirašytos Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutarties, 1939 m. spalio 9 d. perdavė Lietuvai Vilniaus miestą ir dalį Vilniaus krašto. 1939 m. spalio 28 d. į Vilnių įžengė Lietuvos kariuomenė.

1940 m. kovo 8 d. visuotiniame lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ susirinkime draugijos sekretorius kun. Kazimieras Pukėnas apžvelgė padėtį nuo 1939 m. birželio 25 d. iki 1940 m. kovo 8 d. ir pranešė, kad dar valdant lenkams kaimuose vėl imta steigti „Ryto“ skyrius. Tokių skyrių buvo suorganizuota per 100, bet, jų legalizacijai užtrukus, kilo karas ir draugijos veikla apmirė. Lenkijos vyriausybė į skyrių steigimą žiūrėjo nepalankiai: jei į

kuriama skyriaus valdybą įeidavo žmonių, anksčiau dirbusių Šv. Kazimiero draugijos skyrių valdybose, tokie skyriai nebuvo tvirtinami. Prasidėjus karui ir mobilizacijai, visų draugijų veikla buvo sustabdyta. Kita vertus, jaunuoliams išėjus į kariuomenę, paio kaimų gyvenimas. Sovietų kariuomenei užėmus Vilnių, čia taip pat nebuvo sąlygų veikti.

Vilniui susijungus su Lietuvos valstybe, iš pagrindų pakito gyvenimo sąlygos. Draugijai teko persiorientuoti ir persitvarkyti. Buvę jos darbuotojai įstojo į valstybinę tarnybą, nebeliko ir lėšų, nes iš Lietuvos visuomenės aukos nustojo plaukusios, o naujų lėšų šaltinių kol kas nerasta. Mokyklas ir skaityklas organizavo pati vyriausybė¹⁴³. Visuotiniame „Ryto“ susirinkime buvo pareikšta, kad stinga ši kraštą pažįstančių darbininkų, ypač nemokamų, todėl teks jų išsiauginti patiems. Aukų buvo ketinama kreiptis į Amerikos lietuvius, nurodant, kad atvadavus Vilnių vilniečių vadavimas iš nutautinimo nesibaigė. Visi kalbėjusieji draugijos ataskaitiniame susirinkime pabrėžė, kad švietimo darbą teks dirbti palaikant glaudžius ryšius su giminiškomis organizacijomis¹⁴⁴.

Istoriniuose šaltiniuose neužfiksuota, kada lietuvių švietimo draugija „Rytas“ nustojo gyvuoti. Visuotinio susirinkimo, įvykusio 1940 m. kovo 8 d., protokolas¹⁴⁵ ir draugijos 1940 m. narių knyga¹⁴⁶ liudyty, kad 1940 m. kovo mėn. „Ryto“ organizacija dar veikė. Gali būti, kad jos veikla nutrūko vėliau – 1940 m. birželio 15–16 d., prieš pat vadinamojo Liaudies seimo rinkimus, vykusius liepos 14 d., arba tų pačių metų rugpjūčio viduryje.

IŠVADOS

Lietuvių švietimo draugijai „Rytas“, išsikėlusiai tikslą per suorganizuotą švietimo įstaigų tinklą šviesti Vilniaus gubernijos lietuvius,

1913–1915 m. dar stigo kvalifikuotų pedagogų. Todėl „Rytas“ siekė bendradarbiauti su kitomis lietuvių švietimo draugijomis, kviesdamas jų kvalifikuotus specialistus dėstyti savo steigiamose, įsteigtose arba perimamose išlikusiose Pirmojo pasaulinio karo nepaliestose valdiškose mokyklose. Vilniuje organizuojamuose pedagoginiuose kursuose parengusi kvalifikuotų mokytojų, nuo 1916 m. pradžios „Ryto“ draugija šioje srityje daug mažiau bendradarbiavo su kitomis lietuvių švietimo draugijomis. Gali būti, kad šis bendradarbiavimas buvo grynai formalus. Per gana trumpą laiką (1913–1914 m.) „Rytas“ sugebėjo sukurti savo skyrių, skaityklų ir mokyklų tinklą. Pirmą didelio pakilimo laikotarpį draugija išgyveno 1915 m. pabaigoje–1916 m. pradžioje. Vėliau (iki 1920 m. rudens) buvo laikinas stagnacijos laikotarpis, kurį lėmė greitai besikeičiantys politiniai to meto įvykiai.

1920 m. rudens–1923 m. laikotarpis – antras didelis „Ryto“ veiklos pakilimas. Mokyklas buvo galima steigti laisviau – tereikėjo tai padarius pranešti lenkų valdžiai. 1923 m. draugijos padėtis pasikeitė – prasidėjo kova su lenkų valdžia dėl lietuviškų mokyklų Vilniaus krašte. Nors 1923–1927 m. „Rytui“ pavyko įkurti nemažai mokyklų, 1923 m. joms pradėti taikyti kasmet vis griežtėjantys reikalavimai, ir 1927 m. spalio 4–5 d. per kraštą nusirito pirmoji didelė lietuviškų mokyklų uždarymo banga.

Po 1927 m. lietuvių švietimo draugija „Rytas“ labiau stengėsi išlaikyti esamas, nei steigti naujas mokyklas. Kasmet uždaromų lietuviškų mokyklų veiklą bent iš dalies kompensavo skaityklos, dažnai steigiamos tose pačiose vietovėse, kur buvo uždarytos mokyklos.

1938 m. vasario 28 d. lenkų valdžios uždaryta „Ryto“ draugija vėl buvo atkurta 1939 m. gegužės 20 d. ir planavo atnaujinti lietuvių švietimo veiklą Vilniaus krašte, steigti čia draugijos skyrius, skaityklas ir mokyklas. Len-

kų valdžios suvaržymai (įkurti apie 100 skyrių nebuvo patvirtinti, steigiamoms mokykloms buvo keliami neįgyvendinami reikalavimai) ir tolesnės politinės permainos neleido draugijai išplėtoti veiklos nei 1939, nei 1940 m. Lietuvių

švietimo draugija „Rytas“ greičiausiai nustojo gyvuoti 1940 m. birželio 15–16 d., prieš pat vadinamojo Liaudies seimo rinkimus, vykusius 1940 m. liepos 14 d., arba tų pačių metų rugpjūčio viduryje.

Nuorodos

¹ V. Martinkėnas, *Vilniaus krašto lietuviškos mokyklos ir skaityklos 1919–1939 metais*, Vilnius, 1989, p. 7.

² P. Kraujalis, „Lietuvių švietimo draugija „Rytas“, *Aušra*, 1913, vasario 7, Nr. 3.

³ „Rytas“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 20, Vilnius, 2011, p. 147.

⁴ V. Martinkėnas, op. cit., p. 7; P. Kraujalis, op. cit., p. 34–35.

⁵ L. Gira, „Rytų švietimas“, *Viltis*, 1913, vasario 6, Nr. 15(802).

⁶ P. Kraujalis, op. cit., p. 34–35.

⁷ L. Gira, op. cit.

⁸ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB RS), f. 67, b. 73, 96, 100, 101, 107, 143, 172, 182, 239, 266, 278, 301, 314, 318, 333, 345, 355, 363.

⁹ Ibid., b. 204, 245, 297.

¹⁰ „Ryto“ draugija turi 31 skyrių, kuriuos steigia ir gali steigti tikrai Vilniaus gubernijoje“, žr. *Šaltinis*, 1913, gruodžio 30, Nr. 52.

¹¹ *Aušra*, 1914, lapkričio 19, Nr. 45.

¹² V. Martinkėnas, op. cit., p. 8.

¹³ L. Gira, „Visuotinis „Ryto“ susirinkimas“, *Viltis*, 1914, kovo 12, Nr. 58(1006).

¹⁴ LMAVB RS, f. 67, b. 167, 172, 266, 291, 314, 329.

¹⁵ Ibid., b. 55, 142, 173, 204, 278, 291, 314, 329, 355.

¹⁶ „Yra mokyklai butas. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Klemensas Karklys“, ibid., b. 62, d. 2, l. 22.

¹⁷ „Reikalinga liaudies mokykla. Gerstaiškio (Girsteitiškio, Jono Vileišio) dvare duoda butą mokyklai ir mokytojui. Mokytojui, be to, duodamas išlaikymas. (?) 11 12 įsteigtos dvi mokyklos: pačiame miestelyje dviklasė ir Gerstaiškio (Girsteitiškio) dvare“, ibid., l. 49.

¹⁸ „1915 12 27 paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Zelba“, ibid., l. 42.

¹⁹ „Yra butas. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Žilinskas Stasys“, ibid., l. 24 a. p.

²⁰ „1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Binkis“, ibid., l. 49 a. p. Gal tai rašytojo Kazio Binkio, kuris, 1915 m. Vilniuje baigęs mokytojų kursus, mokytojavo Papilėje, bendravardis, žr. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 3, Vilnius, 2003, p. 191.

²¹ „Kandidatas Vilkickas, „Saulės“ kursantas“, LMAVB RS, f. 67, b. 62, d. 2, l. 63.

²² „Leonavičius veikia. Reikalingas mokytojas, mokantis lenkų kalbą. Yra pasamdymui mokyklai butas, už kurį reikės mokėti 30 rublių. Manoma, kad žmonės išlaikys mokytoją. Algos mokytojui reikės mokėti 25 rublius“, ibid., l. 39 a. p.

²³ „Prieš I pasaulinį karą Dargužiuose mokė (daraktoriavo) Marija Buckuvienė. 1912–1914 m. buvo rusų mokykla. 1915 m. mokinta ir lietuviškai. Mokė Juozas Bagdonavičius. Mokinių buvo 75. 1916 m. mokė „Ryto“ atsiųstas Kazys Jaura. Mokinių buvo 75“, ibid., b. 208, d. 1, l. 25. Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ fonde esama ir vieni kitiems prieštaraujančių duomenų. B. 62 duomenimis, Bagdonavičius mokė 1916, o ne 1915 m., mokinių tada buvo ne 75, o 41: „Yra valdiškos mokyklos butas. Žmonės žada apmokėti mokytojui algą. 1916 01 03 paskirtas mokytoju Jonas Smilgevičius. 1916 02 11, jo paties pranešimu, mokytojauja Naniškių kaime, tarp Eišiškių ir Valkininkų. 1916 02 14 Dargužiuose jau per 2 savaites mokytojauja Juozas Bagdonavičius, vaikų turįs 41“, ibid., b. 62, d. 2, l. 44.

²⁴ „1915 12 27 paskirta mokytoja Viliukaitė, baigusi „Ryto“ pedagoginius kursus“, ibid., l. 42 a. p.

²⁵ „Yra kunigas Danielius. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Lelešius“, ibid., l. 16.

²⁶ „Reikalingi vienas mokytojas ir viena daraktorė“, ibid., l. 31 a. p.

²⁷ „Butų mokyklai nėra. Reikalinga viena daraktorė“, ibid., l. 27.

²⁸ „Reikalingas vienas mokytojas ir trys daraktorės, žmonės idėjos ir pasišventimo. Daraktoriauja Marijona Leonavičaitė (Naujadvaryje, valdiškoje mokykloje), parapijoje daraktoriauja Emilija Kiaušinaitė“, ibid., l. 29 a. p.

²⁹ „1915 12 27 paskirtas baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Bartininkaitis“, ibid., l. 41 a. p.

³⁰ „Mokyklai ir prieglaudai (prie mokyklos) yra butas. Mokytojas turi mokėti dvi kalbas. Algą dviem–trimis mėnesiams apmoka komitetas. Išlaidymą iš dalies prižada. Daraktorių reikalauja dviejų. Reikalinga prieglaudos vedėja (prieglaudą prižiūrėti apsiima p. Dokalskienė). 1915 12 14. Mokytojas Alfonsas Dokalskis pasakoja, kad Pusniuose, 10 varstų už Giedraičių, esąs reikalingas vienas daraktorius. Mokykla čia valdiška, visi įrankiai ir suolai esą užsilikę, butas privačiuose namuose. Mokytojui esąs vienas kambarelis, mokytojas turi būti nevedęs. Žmonės esą prižada bent kiek išlaikymo produktais arba pinigais. Kaimas nesunaikintas. Už mokyklos butą reikės mokėti. Lenkų kalbos daraktoriui nereikia mokėti. 1915 12 17 paskirta daraktorė Alena Kerutukė. 1916 01 19. Pati A. Kerutukė pranešė mokinanti Okraspolio dvare [Utenos aps. Molėtų sav. Marguolių k. – G. E.], nuo Pusnių 1 varstas atstu. Buto ir kuro mokyklai ir mokytojai neturi. Daraktorė mano sau išlaikymą iš žmonių susirinkti“, *ibid.*, l. 25.

³¹ „Yra valdiškos mokyklos butas. Remontą atliko Skorulių klebonas Načkauskas. Leidimas gautas. 1915 12 27 paskirtas mokytoju 1915 m. gruodžio 23 d. baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Kiaunis“, *ibid.*, l. 22 a. p.

³² „Reikalinga 1 daraktorė“, *ibid.*

³³ „Reikalingi vienas liaudies mokytojas ir viena daraktorė. Yra dviklasė mokykla. Kalesninkų parapijoje daraktoriauja Uždaviniūtė-Markevičienė, Julija Petronaitė, Rozalija Verbickaitė, Petronėlė ir Marija Keršaitės“, *ibid.*, l. 30 a. p.

³⁴ „1916 01 04 išsiųstos daraktoriauti baigusios „Ryto“ draugijos vakarinius kursus Adomaitytė, Maladauskaitė, Ona Skrinskaitė“, *ibid.*, l. 43 a. p.

³⁵ „Butas mokyklai yra. Klebonas pasižadėjo aukoti 100 rublių“, *ibid.*, l. 48.

³⁶ „Vieta mokyklai yra. Žmonės atlygintų. Gelučių dvare [dab. Šaukėnų sen. – G. E.] galima įsteigti mokyklą. Mokytojams išlaikymą dvaras duoda. Veikia Putvinskiai ir Janavičiai [Marcijonas Janavičius su žmona Kristina ir jos pusbrolis Vladas Putvinskis. – G. E.]“, *ibid.*, l. 50 a. p.

³⁷ „Butas mokyklai yra. Reikalingas mokytojas“, *ibid.*, l. 33.

³⁸ „Yra butas (mokyklai)“, *ibid.*, l. 34.

³⁹ „Butų mokyklai yra: Molėtuose, Čiulėnuose, Bebrusuose. Reikalingi 4 mokytojai. Pinigų „Blai-vybės“ kasoje yra 240 rublių. Daraktorių reikia 2–3. Patys žmonės ieško mokytojų. 1915 12 03 paskirtas mokytojas Juozas Žemaitis. 1916 01 07 Inturkės

mokytojo Jono Pajėdos pranešimu, Žemaitis iške-liavęs savo tėviškėn – Surviliškių parapijon Kauno gubernijoje – ir nežinia kada grįš. 1916 01 20. To paties J. Pajėdos pranešimu, J. Žemaitis grįžęs“, *ibid.*, l. 26.

⁴⁰ „1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Ramanauskas. Ramanauskas mokina Vindeikių kaime.

1915 12 15. Pasak Musninkų klebono kunigo Kardelio, Musninkuose reikalingas esą mokytojas, mokąs ir lenkų kalbą. Yra neužimtas valdiškos mokyklos butas ir mokytojui butas. Geriau, kad mokytojas būtų nevedęs. Kuras užtikrintas. Iš dalies prižada išlaikymą produktais (dvarai duosią). Už mokslą mokiniai beveik negalės mokėti. Mokykla tvarkinga. Mokytojui vietoj algos surinktų apie 15 rublių. Mokinių susirinktų apie 50, iš jų apie 30 lenkučių. Lietuviškų vadovėlių yra užtektinai: parvežęs Kazys Ramanauskas. Reikia tik tilybos vadovėlių“, *ibid.*, l. 29.

⁴¹ „Reikalingi vienas liaudies mokytojas ir viena daraktorė. 1915 11 24. Paskirtas mokytojas Domininkas Pieška“, *ibid.*, l. 31.

⁴² „Mokytojui išlaikymas geras“, *ibid.*, l. 63.

⁴³ „1915 12 07. Išvažiuoja vargoninkauti ir mokytojauti Pranas Liudžius. Duota rankpinigių. Reikalingas antras mokytojas. Kunigas duoda mokytojui butą ir valgį. 1915 12 27 paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Faustas Kirša. 1915 [turėtų būti 1916 m. – G. E.] 02 07 Fausto Kiršos pranešimu, nemokytojausiąs“, *ibid.*, l. 38.

⁴⁴ „Yra butas mokyklai. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Maknevičius. 1915 12 31 mokyklą atidaręs Parausių sodžiuje, nes Pilviškiuose nebuvę buto. Ūkininkai toli gražu nesudeda mokyklai išlaikyti, reikalinga pašalpa“, *ibid.*, l. 18.

⁴⁵ „Į Punios parapiją išsiųsta buvusi „Ryto“ II pedagoginio kurso studentė Siemaškaitė“, *ibid.*, l. 43.

⁴⁶ „Reikia dviejų daraktorių“, *ibid.*, l. 34.

⁴⁷ „Reikalauja dviejų mokytojų ir trijų daraktorių. Butų mokykloms yra du“, *ibid.*, l. 30.

⁴⁸ „Yra butas. Reikalingas vienas mokytojas ir keturios daraktorės. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Liutkus“, *ibid.*, l. 32.

⁴⁹ „Reikalingas mokytojas. 1915 11 24 mokytoju paskirtas Juozas Žemaitis. Paskirtas į Molėtus, Vilniaus gubernijoje. 1916 01 04. Skyriaus pranešimu, įsteigta 3 mokyklos: 1. Rumšiškių miestelyje, 2. Leliušių kaime, 3. Gastilionių kaime. Jose mokytojauja 4 mokytojai ir lanko 293 vaikai: 183 berniukai ir 110

mergaičių. Tos trys mokyklos gali priimti tik mažesnę dalį visų norinčių mokytis vaikų – didesnioji vaikų dalis kol kas lieka be mokslo. Skyrius prašo pinigų – 440 rublių mokyklų reikalams ligi mokslo metų pabaigos. Rumšiškių miestelyje mokytojauna kunigas Petras Galkus ir Vladas Poška (35 rub. mėn.). Leliušių kaime Juzapa Purikė – 20 rub. Gastilionyse Pranė Pranczevičikė – 15 rub. Ketinama steigti mokyklas Livintuose, Pašušviuose, Pravieniškėse (kaimuose) – daraktorėms po 10 rublių reikia. Daraktorės yra vietoje. Žmonės labai nukentėję; algos mokytojams mokėti negali, išlaikymą šiaip taip gali duoti“, *ibid.*, l. 47 a. p.

⁵⁰ „Reikalingos 8 daraktorės. Mokytojauna Stasiūnas. Daraktoriauja 6 mergaitės iš vietinių. Reikalingos dar 2 daraktorės. 1916 02 04 paskirta daraktorėmis Karolina Jurpalytė, Veronika Tamošiūnaitė ir Ona Paužytė – iš II skyriaus vakarinių kursų“, *ibid.*, l. 35.

⁵¹ „Kunigas Šeškevičius. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Jonas Kaminskas“, *ibid.*, l. 12 a. p.

⁵² „Reikalinga liaudies mokykla. Sąlygos geros. Alga pačiai tik pradžia reikalinga“, *ibid.*, l. 47.

⁵³ „1915 11 24 paskirtas mokytojas Antanas Grigiškis“, *ibid.*, l. 37 a. p.

⁵⁴ „Reikalingas mokytojas dviklasei mokyklai. Taktiškas ir rimtas, mokantis lietuviškai ir lenkiškai. Pageidaujama, kad mokėtų ir vokiečių kalbą. Reikalingos 3 daraktorės – Alėnių, Gabėnių, Droblėnių, Žiebalų, Surgelių ir Kemelių kaimams. Daraktoriai turi mokėti žaidimų ir darbelių. 1915 m. paskirtas mokytojas Jonas Pajėda. Pajėda grįžo iš Širvintų – paskirtas Inturkėn. 1915 12 27 paskirtas baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus J. Talmontas“, *ibid.*, l. 23 a. p.

⁵⁵ „Yra butas mokyklai. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Vaclovas Kasakaitis“, *ibid.*, l. 19.

⁵⁶ „Reikalingos 3 mokyklos (2 kl.). Veikia kunigas Korzonas, Narutavičia“, *ibid.*, l. 65 a. p.

⁵⁷ „Steigiama miesto mokykla. Vietiniai žmonės pasižadėjo suorganizuoti mokyklą. Vietoje yra Dirmontai. Reikalingas būtų dar vienas mokytojas. Subsidijos iš komiteto laukia trijų tūkstančių rublių. Reikalingas vienas mokytojas liaudies mokyklai. 1915 11 24 paskirtas Faustas Kirša. 1915 12 15 grįžo Kirša. 1915 12 27 paskirtas baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Karvelis. 1915 12 27. Susipažinti su vietos sąlygomis ir aplinkybėmis leidžiant suorganizuoti 1–3 gimnazijos pamokas nusiųstas Juozas Paknys“, *ibid.*, l. 46.

⁵⁸ „Manoma miesto mokyklą atgaivinti. Reikalingas prasilavinęs vienas mokytojas, kuris tikėtų ir

miesto mokyklos bent pirmiems skyriams. 1916 01 01 kunigas klebonas P. Turauskas pranešė, kad Utenoje įtaisyta 7 mokyklos, 5 kaimuose, yra daraktorių. Šiek tiek įmoka žmonės. Vieną mokytoją išlaiko kunigas P. Turauskas. Prašo pašalpos mokyklų išlaikymui 300 rublių“, *ibid.*, l. 48 a. p.

⁵⁹ „Reikalingas vienas mokytojas. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Semenavičius. Semenavičius – Vėžionyse. Parapijoje daraktoriauja Marijona Verseckaitė, Alena Seliukaitė. 1916 02 12 paskirta daraktoriauti iš II skyriaus „Ryto“ vakarinių kursų Stankevičaitė Domicėlė, kilimo iš Žiežmarių“, *ibid.*, l. 36.

⁶⁰ „1915 11 24 paskirtas mokytojas Antanas Majus“, *ibid.*, l. 37.

⁶¹ „Mokykla reikalinga Petroškų sodžiuje. Kunigai Marma ir Luckus“, *ibid.*, l. 14.

⁶² „Leonavičiaus veikimo rajonas. Yra valdiška mokykla, būstas privat. namuose, reikia už jį mokėti 50 rublių. Yra nevedusiam mokytojui butas prie mokyklos. Mokytojui žmonės duoda išlaikymą (be algos). Lenkų kalbą reikia mokėti. 1915 12 27 paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Bagdonavičius. 1916 02 14 jau porą savaičių mokytojauna Dargužių kaime, 3 varstai atstu nuo Valkininkų. Čia buvusi valdiška mokykla; įrankiai visi užsilikę – jais naudojamas. Visą išlaikymą mokytojas gauna vietoje. Vėžionyse mokytojauna Semenavičius“, *ibid.*, l. 39.

⁶³ „Butas yra. Mokytoją prižada maitinti klebonas. Gyventojai suvargę. 1915 12 27 paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Juozas Motielionis“, *ibid.*, l. 25 a. p.

⁶⁴ „Yra butas mokyklai. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Kerpauskis“, *ibid.*, l. 17 a. p.

⁶⁵ „Yra Liet. draugijos skyrius – turi pinigų apie 300 rublių. Mokytojauna Vaclovas Kondrotas. Mokinių yra 40. Rėčionių sodžiuje daraktoriauja mergaitė iš Vilniaus gubernijos miesto Kaišiadorių – užsilikusi Žasliuose. Vaikų mokinasi 20. Yra „Ryto“ skyrius – Gilučių sodžiuje. Mokytojas, turįs teises, yra pageidaujamas. Žmonės sutinka duoti išlaikymą be algos. 1915 12 27 paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Telksnys. Parapijon daraktoriauti išsiųstos baigusios „Ryto“ vakarinius kursus Sofija Mašiotytė (Mošiotytė?), Luckaitė, Liudvika Šilinskaitė. Alga ir išlaikymas – vietoje“, *ibid.*, l. 41.

⁶⁶ „Yra butas. Reikalingas mokytojas – turi mokėti lenkiškai. Reikia trijų daraktorių. 1915 12 18. Išsiųsta daraktoriauti Marijona Janonytė ir Julijona

Narkevičaitė. 1915 12 27. Paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Šveistrys. Kartu išsiųsta daraktoriauti baigusios „Ryto“ vakarinius kursus Petronėlė Šičkaitė, Ona Šargalytė, Monika Narijauskaitė, Viktorija Smolenskaitė ir sena daraktorė Alena Levinskienė“, *ibid.*, l. 35 a. p.

⁶⁷ „1915–1916 m. Yra mokytojas ir dvarininkas Narutavičius“, *ibid.*, l. 52 a. p.

⁶⁸ „1916 02 14. Vietos vikaro (liaudiškai – kamendoriaus) kunigo Račiaus pranešimu, Anykščių parapijoje esama 11 mokyklų. Mokyklų išlaikymui prašo pašalpos“, *ibid.*, l. 45.

⁶⁹ „Mokykla sveika. Kunigas Čepulis prašo savo brolių studentą Edvardą arba Liudviką Čepulį. Steigiama pradžios mokykla. Mokytojauti apsiėmė Antanas Petraška, antro Veiverių mokytojų seminarijos kurso mokiny. Mokytojui išlaikymą ir algą (po 1 rublį nuo vaiko kas mėnesį) ketina duoti patys žmonės“, *ibid.*, l. 11 a. p.

⁷⁰ „Klebonas rūpinasi mokykla“, *ibid.*, l. 32 a. p.

⁷¹ *Ibid.*, l. 38 a. p.; *ibid.*, b. 208, l. 45, 83.

⁷² *Ibid.*, l. 25, 44, 46, 63, 81a, 93.

⁷³ *Ibid.*, l. 73, 102.

⁷⁴ V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 15.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 15–16.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 16.

⁷⁷ LMAVB RS, f. 67, b. 307, d. 2, l. 7 a. p.

⁷⁸ Kalesninkuose (Kalesnykuose) „Ryto“ draugijos skyrius ir mokykla veikė 1920–1935 m., *ibid.*, b. 206.

⁷⁹ Pelesoje gyventojų pašymu 1922–1923 m. m. mokytojavo Ona Guobytė ir Klemensas Čibiras. Tik 1926–1927 m. m. pradėjo formaliai veikti „Ryto“ mokykla (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 130). V. Martinkėnas savo knygoje pažymi, kad O. Guobytė ir K. Čibiras mokytojavo „Ryto“ atsiųsti (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 102). Šį teiginį jis remia Pelesos skyriaus, veikusio 1922–1939 m., dokumentais (LMAVB RS, f. 67, b. 184, d. 1) ir „Ryto“ draugijos mokyklų, skaityklų ir skyrių 1913–1939 m. statistika (*ibid.*, b. 208, d. 1). Pastarajame dokumente neminima, kad šie asmenys buvo atsiųsti „Ryto“ draugijos, nors tokios galimybės atmesti irgi negalima. Yra žinoma, kad 1918–1919 m. m. lietuvių vaikus Pelesoje mokė K. Čibiras, atlyginimą jam mokėjo „Ryto“ draugija (*ibid.*, l. 130). Net jeigu minėti mokytojai buvo siųsti „Ryto“ draugijos, jie mokė neturėdami leidimo ir tik 1922–1923 m. m. Duomenų, kad būtų buvę mokoma 1923–1924, 1924–1925 ir 1925–1926 m. m., nėra.

⁸⁰ Rudnioje iki 1920 m. vaikų niekas nemokė. 1920 m. pradėjo mokyti daraktorius Rokas Stoškus.

1921 m. mokė Morkus Kašėta. Po jo iki 1926 m. vėl niekas nemokė. 1923 m. gyventojai prašė „Ryto“ įsteigti mokyklą. „Ryto“ draugijos mokyklų, skaityklų ir skyrių 1913–1939 m. statistikoje (LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1) patikslinama gyventojų prašymo data – 1923 m. rugpjūčio mėn. Tik 1926 m. rugsėjo 29 d. mokykla gavo koncesiją, kuri buvo pratęsta iki 1932–1933 m. m. 1934 m. birželio 30 d. mokykla buvo uždaryta. Apie pačią mokyklą žr. *ibid.*, b. 290, d. 1–5.

⁸¹ Krūminiuose (Valkininkų vls.) 1921 m. įkurta „Ryto“ mokykla, joje iki 1923 m. lenkų valdžios netrukdoma mokė mokytoja Sofija Ščesnulevičiūtė. 1923 m. spalio 21 d. Krūminių gyventojai vėl prašė „Ryto“ mokytojos lietuvės. „Rytas“ atsiuntė Sofiją Ščesnulevičiūtę (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 79). Mokykla koncesiją gavo 1924 m. gegužės 20 d. Mokytoja patvirtinta tų pačių metų gegužės 20 d. Mokė iki 1924–1925 m. m. 1925–1926, 1926–1927 m. m. ir iki 1927 m. spalio 4 d. mokytojavo Paulina Osipavičiūtė. Mokyklą uždarius nuo 1927 m. spalio 4 d. iki 1930–1931 m. m. slapta mokė mokytoja Paulina Osipavičiūtė, 1931–1932 m. m. – Stasys Kazėnas (LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 83). Apie pačią mokyklą ir skyrių žr. *ibid.*, b. 59, d. 1–2.

⁸² 1925–1926, 1926–1927 m. m. ir iki uždarymo 1927 m. spalio 4 d. Barčiuose mokytojavo Feliksas Molis ir Elena Vilckickaitė (*ibid.*, d. 1, l. 6). Išliko Barčių mokyklos 1925–1927 m. m. dienynai ir inventorinis sąrašas (*ibid.*, b. 4, d. 1–5), taip pat 1931–1939 m. dokumentai (*ibid.*, b. 3, d. 1–2).

⁸³ Seinuose 1924 m. prašyta koncesijos lietuvių prieglaudos mokyklai, kurią būtų lankę apie 44 mokinius, bet negauta (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 148; V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 112). Remiantis „Ryto“ draugijos dokumentų, saugomų LMAVB RS, kartoteka, Seinuose „Ryto“ draugijos mokykla ir skaitykla veikė 1924–1925 m. m. (*ibid.*, b. 151). Kitais duomenimis, „Ryto“ draugija Seinuose aktyviai veikė 1929–1930 m. m.: steigė mokyklas, skaityklas, 1939 m. – skyrius (*Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 21, Vilnius, 2012, p. 365).

⁸⁴ Netikslu. 1924 m. spalio 13 d. Dainavos mokyklai suteikta koncesija, kuri buvo pratęsta iki 1932–1933 m. m. („Ryto“ draugijos mokyklų, skaityklų ir skyrių 1913–1939 m. statistika, LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 23).

⁸⁵ Atrodo, kad Punske mokyklos įsteigti nepavyko. 1933–1939 m. m. čia veikė „Ryto“ draugijos skyrius (*ibid.*, b. 343), galbūt ir skaitykla (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 106).

⁸⁶ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1925 m. lapkričio 29 d. visuotinio susirinkimo protokolas, LMAVB RS, f. 67, b. 307, d. 2, l. 2–2 a. p.

⁸⁷ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1927 m. sausio 23 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, l. 4–4 a. p., 5.

⁸⁸ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1928 m. vasario 12 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, l. 6–7.

⁸⁹ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1929 m. vasario 10 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, l. 8 a. p., 9.

⁹⁰ Miciūnuose jau 1916–1917 m. m. buvo mokoma lietuviškai. Mokė Vaclovas Mileišis. 1919–1920 m. m. mokė po namus vaikstantis nežinomas mokytojas. Nuo 1921–1922 m. m. Miciūnuose veikė „Ryto“ draugijos mokykla, kuri 1924 m. rugsėjo 26 d. koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1931–1932 m. m.). 1931 m. gruodžio 31 d. mokykla uždaryta, 1931–1932, 1932–1933, 1933–1934 m. m. veikė slapta (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 107); V. Martinkėnas pažymi, kad 1932 m. gruodžio 31 d. valdžia mokyklą uždarė už draudžiamų vadovėlių vartojimą. Kurį laiką (tiksliai mokslo metų nenurodo) mokykla veikė slapta. Ją lankė 50–60 mokinių. 1932 m. gegužės 1–1936 m. kovo 10 d. veikė „Ryto“ skaitykla, jos vedėjas buvo A. Bubulis (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 91). Fonde išlikę 1924–1939 m. mokyklos, draugijos skyriaus ir skaityklos dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 286, d. 1–4.

⁹¹ Žinoma, kad 1919–1920, 1920–1921, 1921–1922, 1922–1923, 1923–1924, 1924–1925 m. m. Valkininkuose mokyklos nebuvo. Ji veikė 1925–1926 m. m., koncesijuota 1925 m. spalio 2 d. Mokėsi 32 vaikai, mokė mokytojas Justinas Jasiulionis. Nuo 1926–1927 m. m. iki 1938–1939 m. m. duomenų, kad mokykla būtų veikusi, nėra (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 179; V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 125–126). Fonde išlikę su mokykla susiję 1913–1925 m. dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 55, d. 1.

⁹² Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1930 m. kovo 9 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 307, d. 2, l. 10 a. p., 11.

⁹³ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1931 m. kovo 1 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, l. 12 a. p.

⁹⁴ 1919–1920 ir 1920–1921 m. m. Pamerkyje veikė lietuviška mokykla. 1922–1923 m. m. veikė „Ryto“ draugijos mokykla, kuri 1924 m. spalio 17 d. koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1927 m. liepos 23 d.). 1927 m. spalio 4 d. mokykla uždaryta. 1928–1929, 1929–1930, 1930–1931, 1931–1932 m. m. veikė vadi-

namoji tėvų mokykla. 1930–1931 ir 1931–1932 m. m. joje mokėsi 73 mokiniai (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 125); V. Martinkėnas pažymi, kad 1934 m. (duomenų, kad mokykla čia būtų veikusi 1932–1933 m. m., nėra), vaikščiodamas po namus, Pamerkyje vaikus mokė mokytojas Motiejus Bigelis. 1934 m. gyventojai prašė „Ryto“ draugijos įsteigti pas juos skaityklą, tačiau veltui (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 99). Fonde išlikę 1924–1939 m. Pamerkio mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 196, d. 1–5.

⁹⁵ 1919–1920, 1920–1921, 1921–1922, 1922–1923, 1923–1924, 1924–1925, 1925–1926, 1926–1927, 1927–1928 m. m. mokyklos Pirčiupiuose nebuvo. „Ryto“ draugijos mokykla įkurta 1928 m. 1928–1929 ir 1929–1930 m. m. mokė mokytojas Mykolas Vidzbelis, 1930–1931, 1931–1932 m. m. – Bernardas Černiauskas, 1932–1933 m. m. – Petras Vaitulionis (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 137); V. Martinkėnas pažymi, kad nuo 1932 m. rugsėjo 12 d. Pirčiupiuose veikė „Ryto“ skaitykla, kurioje vedėjavo P. Vaitulionis, paskui V. Žilinskas, K. Dziukevičiūtė ir A. Baliulis. 1935 m. balandžio 11 d. skaitykla uždaryta (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 104). Fonde išlikę 1931–1940 m. Pirčiupių mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 348, d. 1–2.

⁹⁶ Kamarūnų mokykla veikė 1922–1923 m. m. Lenkų valdžia 1922 m. spalio 6 d. ją uždarė. 1923–1924 m. veikė mokykla. Mokytojavu Jadvyga Juodelytė, mokėsi 40 vaikų. 1923 m. lapkričio 2 d. mokykla uždaryta. Kamarūnų gyventojai savo 1924 m. birželio 25 d. prašyme atkurti mokyklą rašo, kad jų kaime kaime lietuviška mokykla buvo visą laiką nuo 1905 m. 1924–1925 m. m. veikė mokykla, koncesijuota 1924 m. spalio 7 d. (koncesija buvo pratęsta iki 1927 m.). Mokėsi 34 vaikai, juos mokė Jadvyga Juodelytė (patvirtinta 1924 m. gruodžio 22 d.). Ji mokė ir 1925–1926 m. m., o 1926–1927 ir 1927–1928 m. m. mokytojavu Stefanija Bobelytė (patvirtinta 1926 m. liepos 31 d.). 1927 m. spalio 4 d. mokykla uždaryta (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 66). „Ryto“ skaitykla įkurta 1935 m. sausio 5 d. (vedėja M. Vaitulionienė), o uždaryta 1936 m. kovo 12 d. Fonde išlikę 1923–1939 m. Kamarūnų mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 78, d. 1–3.

⁹⁷ Turtingos praeities Giraitės mokykla (plačiau apie jos istoriją iki 1928–1929 m. m. žr. V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 57) buvo uždaryta 1927 m. spalio 4 d. 1928–1929, 1929–1930, 1930–1931, 1931–1932, 1932–1933 ir 1933–1934 m. m. Giraitėje veikė pusiau slapta mokykla. 1928–1929 ir 1929–1930 m. m.

mokytojo Mykolas Vidžiūnas (30 ir 28 mokiniai), 1930–1931 m. m. – Stefanija Bobelytė (28 mokiniai), 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Rozalija Kaukelytė (26 ir 18 mokinių), 1933–1934 m. m. – nežinomas mokytojas (26 mokiniai) (LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 46). Nuo 1932 m. rugsėjo 15 d. veikė skaitykla, kurioje dirbo R. Žydelienė, vėliau J. Šimukonis. 1936 m. kovo 17 d. skaitykla uždaryta, o J. Šimukonis apkaltintas slapta mokęs vaikus. Fonde išlikę 1925–1935 m. draugijos skyriaus ir skaityklos dokumentai, *ibid.*, b. 294, d. 1–3.

⁹⁸ „Ryto“ mokykla Kargauduose veikė nuo 1923 m. Koncesijuota 1924 m. lapkričio 26 d. (koncesija pratęsta iki 1926 m. gruodžio 4 d.). 1927 m. spalio mėn. mokykla uždaryta, 1928 m. gruodžio 10 d. koncesijuota, mokytojas Juozas Jonys patvirtintas 1929 m. gegužės 9 d. 1929–1930, 1930–1931, 1931–1932 ir 1933–1934 m. m. mokykla, matyt, veikė slapta, 1932–1933 m. m. – su tėvų deklaracija (*ibid.*, d. 1, l. 73). Mokykla nustojo veikusi pasibaigus 1933–1934 m. m., o skaityklą lenkų valdžia uždarė 1936 m. Fonde išlikę 1925–1935 m. Kargaudų mokyklos dokumentai, *ibid.*, b. 74, d. 1–2.

⁹⁹ Leliušių gyventojai dėl mokyklos pirmą kartą kreipėsi 1929 m. rugpjūčio 14 d., antrą kartą – 1932 m. gegužės 28 d. su 35 vaikų sąrašu. Tačiau valdžia 1932 m. liepos 16 d. mokyklos įkurti neleido (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 90). Fonde išlikę 1936–1939 m. Leliušių mokyklos, draugijos skyriaus ir skaityklos dokumentai, *ibid.*, b. 331.

¹⁰⁰ 1929–1930 ir 1930–1931 m. m. Senujų Druskininkų mokykla buvo koncesijuota, mokė mokytojai Jonas Žmuidzinas (patvirtintas 1929 m. kovo 4 d.) ir Elena Liutkevičiūtė (patvirtinta 1930 m. lapkričio 18 d.). Žinių, kad 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. būtų mokoma pagal tėvų deklaracijas arba slapta, statistiniuose duomenyse nėra. Žinoma, kad tais mokslo metais koncesijų nebuvo išduota. Pati Senujų Druskininkų mokykla įsteigta 1924 m., koncesijuota 1924 m. lapkričio 26 d. (koncesija pratęsta iki 1926 m. rugsėjo 20 d.). 1927 m. spalio mėn. mokykla uždaryta (*ibid.*, l. 32). 1933 m. spalio 15 d. buvo įkurta skaitykla, kurioje iš pradžių vedėjas mokytoja Ona Ridziauskaitė, nuo 1935 m. – Vilhelmas Gailiūšas. 1936 m. liepos 4 d. policija skaityklą uždarė. Fonde išlikę 1924–1936 m. Senujų Druskininkų mokyklos ir skaityklos dokumentai, *ibid.*, b. 282, d. 1–2.

¹⁰¹ Gėlių „Ryto“ mokykla uždaryta 1931 m. gruodžio 3 d. 1917–1919 m. čia veikė tėvų mokykla, mokė Bronius Juodzevičius. 1921–1922 m. m. gyventojai pateikė prašymą įsteigti mokyklą,

1922 m. spalio 27 d. siuntė raštą inspektoratui. Matyt, Gėlių „Ryto“ mokykla pradėjo veikti 1922–1923 m. m. 1923–1924 m. m. joje mokytoja Bronė Rakauskaitė ir Apolonija Kuzmickaitė (62 mokiniai). Mokykla koncesijuota 1924 m. balandžio 12 d. (koncesija pratęsta iki 1931–1932 m. m.) (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 40). Fonde išlikę 1925–1936 m. Gėlių mokyklos dokumentai, *ibid.*, b. 300.

¹⁰² Fonde išlikę 1925–1936 m. Beniūnų mokyklos dokumentai, *ibid.*, b. 23, d. 1–5.

¹⁰³ Kaniūkų mokykla uždaryta 1931 m. gruodžio 28 d. 1919–1925 m. mokyklos nebuvo, 1925–1926 m. m. iki 1926 m. liepos 9 d. buvo gauta koncesija, slapta mokė Julija Plenytė (30 mokinių). Koncesija pratęsta iki 1929–1930 m. m., tais mokslo metais mokykla veikė slapta, *ibid.*, b. 208, d. 1, l. 71.

¹⁰⁴ 1926–1927 m. m. Pelesos mokykla koncesijuota, mokytoja Sofija Mozūraitė (46 mokiniai), 1927–1928 m. m. – Motiejus Bigelis (34 mokiniai). 1927 m. spalio 4 d. mokykla uždaryta, o 1928–1929 m. m. vėl koncesijuota (koncesija gauta 1929 m. vasario 23 d., pratęsta iki 1931–1932 m. m.). 1928–1929 ir 1929–1930 m. m. mokytoja Stasė Nedzveckaitė (49 ir 47 mokiniai). 1931 m. gruodžio 31 d. mokykla uždaryta. Matyt, dar kurį laiką ji veikė slapta, nes esama ir trečios uždarymo datos – 1933 m. gruodžio 28 d. (*ibid.*, l. 130). Fonde išlikę 1922–1939 m. Pelesos skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 184, d. 1–2.

¹⁰⁵ Pavalakės mokykla buvo uždaryta du kartus: 1927 m. spalio 4 d. ir 1932 m. gruodžio 31 d. „Ryto“ draugijos mokykla Pavalakėje įkurta 1925 m. 1925–1926 m. m. čia mokytoja Jadvyga Bortkevičiūtė (26 mokiniai). Mokykla koncesijuota 1925 m. lapkričio 3 d. (koncesija pratęsta iki 1926 m. rugsėjo 15 d.). 1926–1927 m. m. mokytoja Jadvyga Bortkevičiūtė (32 mokiniai), o 1927–1928 m. m. iki pirmo mokyklos uždarymo spalio 4 d. – Bernardas Černiauskas (20 mokinių). Manoma, kad 1933 m. rugsėjo 3 d. įsikūrė „Ryto“ skaitykla. Buvęs mokytojas J. Žiegždrinis prašė „Ryto“ draugijos leisti jam vadovauti skaityklai, nes tada jis galėsiąs slapta mokyti ir vaikus. Kurį laiką jis dirbo skaityklos vedėju, po jo dar vedėjas V. Jasiulytė ir V. Jakutis. 1936 m. birželio 27 d. skaitykla uždaryta. Fonde išlikę 1925–1939 m. Pavalakės mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 186, d. 1–3.

¹⁰⁶ Turimais duomenimis, 1919–1923 m. Dubičiuose mokyklos nebuvo, bet kategoriškai to teigti negalima. Žinoma, kad 1923–1924 m. m. čia mokytoja Anelė Liudavičiūtė (56 mokiniai). 1924–1925 m. m. mokykla koncesijuota (koncesija gauta 1924 m. lapkričio 26 d., buvo pratęsta iki

1931–1932 m. m.), mokytojo Marija Senevičiūtė (42 mokiniai). 1931 m. gruodžio 31 d. mokykla uždaryta. „Ryto“ draugija stengėsi gauti jai leidimą. 1932–1933 m. m. 30 vaikų buvo mokomi slapta. Lenkų valdžia mokyklos atidaryti neleido. Nuo 1932 m. spalio 19 d. veikė „Ryto“ skaitykla, kurios vedėjas buvo S. Kazėnas, nuo 1934 m. – P. Valentukevičius. 1937 m. skaitykla uždaryta. Fonde išlikę 1924–1939 m. Dubičių mokyklos ir skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 234, d. 1.

¹⁰⁷ Iki 1923 m. Biliuose mokyklos nebuvo. „Ryto“ draugija gavo prašymą 1923–1924 m. m. įsteigti čia mokyklą. Nekoncesijuota mokykla veikė 1923–1924 m. m., mokytojo Adomas Stacevičius (40 mokinių). 1931 m. gruodžio 28 d. mokyklą lenkų valdžia uždarė. 1932 m. gegužės 26 d. pateiktas prašymas leisti mokyklai veikti (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 15). Fonde išlikę 1925–1935 m. Bilių mokyklos dokumentai, *ibid.*, b. 22, d. 1–4.

¹⁰⁸ Marijampolio mokykla uždaryta 1932 m. rugpjūčio 6 d. Mokykla (apie turtingą jos istoriją iki 1926–1927 m. m. žr. V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 88) 1926 m. rugpjūčio 30 d. buvo koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1931–1932 m. m.). 1926–1927 m. m. mokytojo Uršulė Komarienė, 1927–1928 m. m. – Marija Terleckaitė (po 25 mokinius), o 1928–1929, 1929–1930, 1930–1931 ir 1931–1932 m. m. – Katrė Norkūnaitė (20, 22, 20 ir 22 mokiniai), LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 102.

¹⁰⁹ 1919–1923 m. Klepočiuose mokyklos nebuvo. Ji įkurta 1923 m., o 1923–1924 m. m. koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1931–1932 m. m., t. y. iki uždarymo). 1923–1924 m. m. mokėsi 22, 1926–1927 m. m. – 20, 1928–1929 m. m. – 17, o 1929–1930 ir 1931–1932 m. m. – po 14 vaikų. Fonde išlikę 1924–1931 m. Klepočių mokyklos dokumentai, *ibid.*, b. 265, d. 1.

¹¹⁰ Sprendžiant iš „Ryto“ draugijos mokyklų, skaityklų ir skyrių 1913–1939 m. statistikos duomenų, mokykla Giriuose slapta veikė, nes 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. čia mokėsi 30 ir 36 vaikai (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 48). V. Martinkėnas mini, kad uždarius mokyklą 1931 m. pabaigoje atsirado „Ryto“ skaitykla, kuriai vadovavo buvęs mokytojas, veiklus ir energingas žmogus Valentinas Krečius. Skaitykla uždaryta 1936 m. (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 58–59). Matyt, kurį laiką greta legalios skaityklos veikė slapta mokykla. Fonde išlikę 1922–1939 m. Girių mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 292, d. 1–2.

¹¹¹ „Ryto“ draugijos mokyklų, skaityklų ir skyrių 1913–1939 m. statistikoje (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 74)

rašoma, kad Kašėtų mokykla 1932–1933 m. m. veikė be koncesijos (lenkų valdžia jos neišdavė 1933 m. gegužės 4 d.), taip pat ji dar veikė 1933–1934 m. m. 1932–1933 ir 1933–1934 m. m. čia mokytojo Mikalojus Luneckas (22 ir 24 mokiniai). 1934–1938 m. „Ryto“ draugijos mokyklos Kašėtose nebebuvo. Fonde išlikę 1927–1939 m. Kašėtų mokyklos, skaityklos ir draugijos skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 275, d. 1–3.

¹¹² Darželių mokykla greičiau buvo uždaryta ne, kaip rašo V. Martinkėnas, 1929 m. (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 45), bet 1930 m., tik neaišku, kurį mėnesį. Gali būti, kad iki 1929–1930 m. m. pabaigos ji dar veikė slapta. Fonde išlikę 1924–1934 m. Darželių mokyklos dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 35, d. 1–3.

¹¹³ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1932 m. balandžio 24 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 307, d. 2, l. 14, 14 a. p., 15, 15 a. p.

¹¹⁴ Mokykla Musteikoje veikė nuo 1924 m. 1931–1932 m. m., kai „Ryto“ draugijos rūpesčiu buvo pastatytas naujas mokyklos pastatas, čia mokytojo Marija Šimanskienė (36 mokiniai). Ta pati mokytoja mokė ir 1932–1933 m. m. (43 mokiniai), o 1933–1934 ir 1934–1935 m. m. – Pranė Makarevičienė. Šiais paskutiniais mokslo metais (mokykla uždaryta 1935 m. birželio 16 d.) mokėsi 50 mokinių (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 112). Nuo 1935 m. rugsėjo iki 1936 m. gegužės 22 d. veikė „Ryto“ skaitykla, kurios vedėja buvo Leokadija Šimkutė-Pačkauskienė. Fonde išlikę 1913–1939 m. Musteikos mokyklos ir skaityklos dokumentai, *ibid.*, b. 291, d. 1–16.

¹¹⁵ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1933 m. balandžio 30 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 307, d. 2, l. 17, 17 a. p., 18.

¹¹⁶ Lynežeryje nuo 1930–1931 m. m. iki mokyklos uždarymo 1936 m. birželio 30 d. mokytojo Zuzana Luneckaitė (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 93). Fonde išlikę 1924–1939 m. Lynežerio mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 324, d. 1–2.

¹¹⁷ 1933–1934 m. m. Randamonių mokykla greičiausiai veikė slapta. 1934 m. birželio 15 d. ji buvo uždaryta. Fonde išlikę 1929–1939 m. Randamonių mokyklos dokumentai (*ibid.*, b. 347, d. 1–8) ir 1924–1939 m. „Ryto“ draugijos skyriaus ir skaityklos dokumentai (*ibid.*, b. 322, d. 1–2).

¹¹⁸ Bieliūnų mokykla Rodūnios vls. Lydos aps. pirmą kartą buvo uždaryta 1927 m. spalio 5 d., antrą – 1933 m. balandžio 22 d. Veikė nuo 1924 m. 1924–1925 ir 1925–1926 m. m. čia mokytojo Stasys Kazėnas (mokėsi po 28 mokinius), 1926–1927 m. m. – Stasys Jankauskas (28 mokiniai),

1927–1928 m. m. – Povilas Eidukonis (28 mokiniai), 1928–1929 m. m. – Juozas Vidžiūnas (28 mokiniai), 1929–1930 m. m. – Kazys Šimas (27 mokiniai), 1930–1931 m. m. – Kazys Lelka (20 mokinių), 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Elena Liutkevičiūtė (14 ir 18 mokinių) (ibid., b. 208, d. 1, l. 12). Plačiau apie Bieliūnų mokytojų vargus bendraujant su lenkų valdžios atstovais žr. V. Martinkėnas, op. cit., p. 33. Fonde išlikę Bieliūnų mokyklos 1924–1933 m. dokumentai (LMAVB RS, f. 67, b. 1, d. 1–4), taip pat 1930–1933 m. dokumentai (ibid., b. 2, d. 1–6).

¹¹⁹ Bižų mokykla veikė nuo 1926 m. Koncesijuota 1926 m. rugsėjo 29 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). Mokykla uždaryta 1935 m. birželio 15 d. Visą laikotarpį mokytojavо Elena Čibiraitė, mokėsi 41, 38, 32, 38, 37, 35 ir 31 mokinius. Fonde išlikę 1926–1933 m. Bižų mokyklos dokumentai, ibid., b. 123, d. 1–13.

¹²⁰ Keizių mokykla uždaryta 1933 m. balandžio 22 d. Iki 1926 m. mokyklos nebuvo. 1926 m. įsteigta „Ryto“ mokykla, kuri 1926 m. rugpjūčio 30 d. koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.) (ibid., b. 208, d. 1, l. 77). Plačiau apie „Ryto“ draugijos Keizių mokyklos mokytojų darbą žr. V. Martinkėnas, op. cit., p. 74–75. Fonde išlikę 1926–1933 m. Keizių mokyklos dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 64, d. 1–8.

¹²¹ Mokykla uždaryta ne, kaip rašo V. Martinkėnas, 1934 m. gegužės 9 d. (V. Martinkėnas, op. cit., p. 83), bet 1934 m. birželio 15 d. (LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 89). 1919–1926 m. m. mokyklos Latežeryje nebuvo. Ji įkurta 1926 m., koncesijuota 1927 m. balandžio 8 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1926–1927 ir 1927–1928 m. m. čia mokytojavо Stasė Mališkaitė (mokinių skaičius nežinomas). Galbūt mokyklos nebuvimą šiek tiek kompensavo „Ryto“ skaitykla, kuri, kaip pažymi V. Martinkėnas, čia veikė nuo 1933 m. rugsėjo 26 d., joje dirbo Stasė Kazlauskienė. Skaitykla uždaryta 1936 m. birželio 25 d. (ibid.). Fonde išlikę 1926–1936 m. Latežerio mokyklos dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 335, d. 1–7.

¹²² Paąžuolės mokykla uždaryta 1933 m. rugsėjo 19 d. Įkurta 1913 m., atkurta 1923 m. 1923–1924 m. m. čia mokytojavо Marija Šimanskienė. Mokykla koncesijuota 1924 m. spalio 8 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1924–1925, 1925–1926, 1926–1927, 1927–1928 ir 1928–1929 m. m. mokytojavо Adomas Kriaučiūnas (40, 38, 35, 31 ir 28 mokiniai), 1929–1930 m. m. – Vytautas Bori-

sevičius ir Ona Lužytė (43 mokiniai), o 1930–1931, 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Leokadija Šimkutė (42, 33 ir 30 mokinių) (ibid., b. 208, d. 1, l. 119). Fonde išlikę 1913–1933 m. Paąžuolės mokyklos dokumentai, ibid., b. 173, d. 1–5.

¹²³ Paliūnų mokykla uždaryta 1933 m. gegužės 4 d. Įkurta 1926 m., koncesijuota 1927 m. vasario 15 d. 1926–1927 m. m. mokytojavо Petras Vaitulionis (40 mokinių). Nors koncesija buvo pratęsta, lenkų valdžiai netvirtinant mokytojų, po ilgesnės pertraukos mokykla pradėjo veikti tik 1930–1931 m. m. 1930–1931, 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. mokytojavо Vincas Vaicekuskas (70, 69 ir 54 mokiniai). Jo padėjėjais 1931–1932, galbūt ir 1932–1933 m. m. dirbo mokytojai M. Bigelis ir S. Aulaitė (ibid., b. 208, d. 1, l. 122). Fonde išlikę Suvalkų aps. Paliūnų mokyklos ir draugijos skyriaus 1926–1939 m. dokumentai, ibid., b. 174, d. 1–9.

¹²⁴ Pelegrindos mokykla uždaryta 1932 m. gegužės 5 d. Įkurta 1922 m. 1923–1926 m. neveikė. 1926 m. liepos 6 d. koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.) (ibid., b. 208, d. 1, l. 129). V. Martinkėnas rašo, kad 1933 m. gruodžio 15 d. buvo įkurta „Ryto“ skaitykla, kurią valdžia uždarė apie 1936 m. (V. Martinkėnas, op. cit., p. 102). Fonde išlikę 1926–1933 m. Pelegrindos mokyklos dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 185, d. 1–8.

¹²⁵ Apie šią greičiausiai slaptą mokyklą žinoma tiek, kad 1925 m. vasario 25 d. vietos gyventojai prašė koncesijos ir tų pačių metų gegužės 16 d. gavo neigiamą atsakymą. 1932–1933 m. m. slapta (duomenų, kad būtų buvusi įkurta ir koncesijuota mokykla bei patvirtintas mokytojas, nėra) mokytojavо Vincas Dubauskas (90 mokinių) (ibid., b. 208, d. 1, l. 195). V. Martinkėno žiniomis, lietuvių šv. Kazimiero draugijai 1926 m. pavyko gauti mokyklai koncesiją (šis faktas rodo, kad lietuvių draugijos bendradarbiavo), bet mokytojas nebuvo patvirtintas (V. Martinkėnas, op. cit., p. 124). Fonde išlikę 1925–1939 m. Vaičiuliškės mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 45, d. 1.

¹²⁶ Zabarninkų mokykla uždaryta 1933 m. rugpjūčio 19 d. Ji buvo įkurta 1924 arba, kaip nurodo V. Martinkėnas, 1925 m. (V. Martinkėnas, op. cit., p. 130). Koncesijuota 1926 m. kovo 19 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1924–1925 ir 1925–1926 m. m. mokytojavо Julija Plenytė (27 ir 37 mokiniai), 1926–1927 m. m. – Bernardas Černiauskas (35 mokiniai), 1927–1928 m. m. – Antanas Bubulis (33 mokiniai), 1928–1929, 1929–1930, 1930–1931, 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Stasė

Mališkaitė (25, 38, 41, 44 ir 46 mokiniai) (LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 195). V. Martinkėnas pažymi, kad 1934 m. veikė „Ryto“ skaitykla (V. Martinkėnas, op. cit., p. 130). Fonde išlikę 1926–1939 m. Zabar-ninkų mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 118, d. 1–2.

¹²⁷ Žagarų mokykla uždaryta 1933 m. rugpjūčio 19 d. Įkurta 1916 m., atkurta 1928 m. 1928 m. buvo koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1928–1929, 1929–1930 ir 1930–1931 m. m. mokytojo Jadvyga Kazlauskaitė (36, 37 ir 41 mokinių), 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Jadvyga Liutkevičiūtė (32 ir 33 mokiniai) (ibid., b. 208, d. 1, l. 198). Fonde išlikę 1927–1939 m. Žagarų mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, ibid., b. 114, d. 1–2.

¹²⁸ Kapiniškės mokykla uždaryta 1934 m. birželio 5 d. Įkurta 1924 m., koncesijuota 1925 m. balandžio 6 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1924–1925, 1925–1926 ir 1926–1927 m. m. mokytojo Juzė Vaicekavičiūtė, 1927–1928 m. m. – Juzė Trainavičiūtė, 1928–1929 m. m. – Petras Mačiulis (21 mokinių), 1929–1930 (22 mokiniai) ir 1930–1931 m. m. – Petras Večkys, 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Teofilis Sukackas (45 ir 46 mokiniai) (ibid., b. 208, d. 1, l. 72). Fonde išlikę 1925–1939 m. Kapiniškės mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, ibid., b. 76, d. 1–5.

¹²⁹ Mardasavo mokykla uždaryta 1934 m. birželio 15 d. Įkurta 1923 m., koncesijuota 1928 m. rugsėjo 30 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1928–1929 ir 1929–1930 m. m. mokytojo Pranas Stasionis, 1930–1931 ir 1931–1932 m. m. – Emilija Pečiulytė (po 25 mokinius), 1932–1933 m. m. – Jonas Navickas ir Pranas Stasionis (17 mokinių), o 1933–1934 m. m. – Ona Ridziauskaitė (ibid., b. 208, d. 1, l. 100). Fonde išlikę 1923–1934 m. Mardasavo mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, ibid., b. 162.

¹³⁰ Ratnyčios mokykla uždaryta 1934 m. birželio 15 d. Įkurta 1923 m., koncesijuota 1924 m. spalio 9 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1923–1924 ir 1924–1925 m. m. mokytojo Petras Stakauskas (64 ir 51 mokinių), 1925–1926 ir 1926–1927 m. m. – Pranė Anusevičiūtė (49 ir 45 mokiniai) (ibid., b. 208, d. 1, l. 144). V. Martinkėnas pažymi, kad nuo 1933 m. rugsėjo iki 1936 m. veikė „Ryto“ skaitykla, vedėjas Stasys Kazlauskas (V. Martinkėnas, op. cit., p. 108). Fonde išlikę 1925–1939 m. Ratnyčios mokyklos ir

draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 224, d. 1–11.

¹³¹ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1934 m. balandžio 29 d. visuotinio susirinkimo protokolas, ibid., b. 307, d. 2, l. 19 a. p., 20, 20 a. p., 21, 21 a. p., 22.

¹³² Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1935 m. gegužės 12 d. visuotinio susirinkimo protokolas, ibid., l. 23 a. p., 24, 24 a. p.

¹³³ Kodėl lenkų administracija 1936 m. ėmėsi tokių aktyvių represinių veiksmų prieš Vilniaus krašto lietuvių ir jų organizacijas, paaiškėjo 1939 m., kai žlugus Lenkijos valstybei buvo rastas Vilniaus vaivados Liudviko Bocianskio memorialas. Žr. *Lietuvos rytai*, sud. K. Garšva, L. Grumadienė, Vilnius, 1993, p. 399–415.

¹³⁴ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1936 m. kovo 22 d. visuotinio susirinkimo protokolas, LMAVB RS, f. 67, b. 307, d. 2, l. 26, 26 a. p., 27, 27 a. p.

¹³⁵ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1937 m. kovo 21 d. visuotinio susirinkimo protokolas, ibid., l. 29 a. p., 30.

¹³⁶ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1939 m. birželio 25 d. visuotinio susirinkimo protokolas, ibid., l. 33 a. p.

¹³⁷ Dainavos mokykla Vilniaus aps. Varėnos vls. veikė nuo 1922–1923 m. m. Tais metais mokė mokytoja Barbora Povilaitytė (62 mokiniai), 1923–1924 m. m. – Dominikas Matkevičius (48 mokiniai). 1924 m. birželio 28 d. lenkų valdžiai buvo įteiktas vietos gyventojų prašymas. 1924 m. spalio 13 d. mokykla buvo koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.).

¹³⁸ LMAVB RS, f. 67, b. 307, d. 2, l. 33.

¹³⁹ Ibid., l. 33 a. p.

¹⁴⁰ Ibid., l. 33 a. p., 34.

¹⁴¹ V. Martinkėnas, op. cit., p. 16.

¹⁴² LMAVB RS, f. 67, b. 307, d. 2, l. 34.

¹⁴³ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1940 m. kovo 8 d. visuotinio susirinkimo protokolas, ibid., l. 35.

¹⁴⁴ Ibid., l. 35 a. p.

¹⁴⁵ Ibid., l. 34 a. p.

¹⁴⁶ Ibid., b. 283, d. 5, l. 1–3.

Gauta 2013 04 02

Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras,
L. Asanavičiūtės g. 23,
Vilnius

Gintautas Ereminas**THE ACTIVITIES OF THE LITHUANIAN EDUCATIONAL SOCIETY RYTAS IN VILNIUS AND VILNIUS AREA (1920–1939)****Summary**

The Lithuanian educational society Rytas, which was involved in educating Lithuanians in Vilnius and Vilnius area through an organised educational network based in Vilnius, did not yet have a sufficient number of qualified instructors in 1913–1915. It therefore had to cooperate with other societies involved in the education of Lithuanians and invite their qualified specialists to teach at the state schools that the society was establishing, at those already established, or at those taken over untouched during WWI. In early 1916 however, Rytas began training teachers at pedagogical courses in Vilnius, and cooperation with other societies involved in educating Lithuanians decreased or remained only formal. Over a rather short period of time (1913–1914), Rytas managed to create a network of departments, reading rooms, and schools. The organisation initially reached the height of its activities in late 1915 and early 1916. Later, until the end of 1920, there was a temporary period of stagnation caused by the rapidly changing political events.

Starting in autumn 1920 until 1923, for the second time Rytas attained the height of its activities. It was able to establish schools much easier and only later notify the Polish government about it. But starting in 1923, the situation of Rytas changed: the fight for Lithuanian schools with the Polish government began. Though in the period

between 1923 and 1927, the society managed to establish quite a few Lithuanian schools, restrictions beginning in 1923 and imposed every year thereafter became stricter and on 4–5 October 1927 ended in the first big wave of closings of Lithuanian schools.

After 1927, the Lithuanian educational society Rytas tried to preserve the existing schools rather than establish new ones. Every year the closing of Lithuanian schools was partially compensated by the opening of reading rooms (usually in the same location where the schools were closed).

On 28 February 1938, the society was forced to stop working, but on 20 May 1939, it was re-opened and planned to resume Lithuanian educational activities in the Vilnius area and establish departments, reading rooms, and schools.

The restrictions imposed by the Polish government (a decision to establish over 100 departments was not approved and impossible demands for opening of schools were raised) and further political changes did not allow Rytas to continue its activities either in 1939 or 1940. Most probably the society stopped existing on 15–16 June 1940 or at the latest on 14 July 1940, the election date of the so-called People's Seimas.